

SULTAN MELİKŞÂH'IN GÜNEY-DOĞU ANADOLU POLİTİKASI: DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNİN FETHİVE TÜRKLEŞTİRİLMESİ

Salim KOCA

Özet

1040 Dandanakan zaferi sonucunda Horasan'da kendi devletlerini kuran Selçuklu beyleri, bugünkü İran ülkesini ele geçirip, Irak sınırlarına dayandıklarında, Diyâr-ı Bekr bölgesine Mervânî ailesi hükmediyordu. Mervânî ailesi 1059 yılında kendi arzusu ile Tuğrul Beyi metbu' tanıyıp, Büyük Selçuklu Devletinin egemenliği altına girmiştir. Fakat Sultan Melikşâh, Mervânî emirlerinden Mansur'un vassallığa aykırı davranışlarıyla Büyük Selçuklu Devletinin politikasına zarar vermeye başlaması üzerine Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethine ve ilhakına karar vermiştir (1083). Bu fetih ve ilhak faaliyeti de yine Sultan Melikşâh'ın emri ile eski Halifelik veziri Fahrü'd-devle komutasında Türkmen beyleri ve onların kuvvetleri tarafından 1085 yılında başarıyla gerçekleştirilmiştir. Böylece, bu fetih ve ilhaktan sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinde ilk defa Türk nüfusunun yerleşmesi ve bölgenin Türkleşmesi faaliyeti başlamıştır. Bitlis ve Erzen'de Dimlaç/Dılmaç veya Toğan Arslan Oğulları (1098-1394), Âmid'de Yınal Oğulları (1103-1183), Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ) Mardin ve Harput'ta Artuklular (1101-1409), Ahlat'da Ahlatşâhlar veya Sökmenliler (1100-1207) gibi Türk Beyliklerinin kurulmasıyla da bu yerleşme ve Türkleşme faaliyeti daha da kuvvetlenmiş ve yaygınlaşmıştır.

Anahtar kelimeler : Diyâr-ı Bekr bölgesi, Sultan Melikşâh, Fahrü'd-devle, Artuk Bey, Mervânî emiri Mansur, Musul-Halep emiri Müslim, Yınal Oğulları, Toğan Arslan Oğulları, Artuklular, Ahlatşâhlar.

The Southeastern Anatolian Policy of Sultân Melikshâh: The Conquest and Turkification of the Diyâr-i Bakr Region

Abstract

The region of Diyâr-i Bakr was ruled by the Marwânî dynasty when the Seljuqid chieftains (Beys), who had established their own state in Khorâsân following the victory at Dandânâqân in 1040, had conquered the modern country of Iran and had advanced as far as the borders of Iraq. The Marwânî dynasty has recognized Toghril Beg (Tughrul Bey) as its suzerain in the year 1059, thus coming under the domination of the Greater Seljuqid State. However, Sultân Melikshâh later decided to conquer and annex the Diyâr-i Bakr region after the Marwânid amir Mansûr started to damage the policies of the Greater Seljuqid State because of his acts which were against his vassalage (1083). This conquest and annexation act was successfully carried in the year 1085 by Türkmen (Turkoman) chieftains and their forces under the command of the Caliphal ex-vizier Fahrü'd-dawla, according to the orders of Sultân Melikshâh. Thus, following this conquest and annexation, the settlement of Turkish population and

the process of Turkification started in the region. This settlement and Turkification process gained speed as Turkish principalities like the Dimlach/Dilmachids or Toghan Arslanids at Bitlis and Erzen (1098-1394), the Yinalids at Âmid (1103-1183), the Artuqids at Hisn Kaifâ (Hasankeyf), Mardin and Harput (1101-1409) and the Ahlatshâhids or Sökmenids at Ahlat (1100-1207) were founded.

Key words : Diyâr-i Bakr region, Sultân Melikshâh, Fâhrü'd-dawla, Artuq Bey, Marwânîd amîr Mansûr, Emîr Muslim of Mosul-Aleppo, Yinalids, Toghan Arslanids, Artuqids, Ahlatshâhids.

Giriş

VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru İslâm Devletine katılan yukarı el-Cezîre toprakları (yukarı Mezopotamya), “*Diyâr-ı Mudar*¹, *Diyâr-ı Rabî'a*² ve *Diyâr-ı Bekr*” adlarıyla anılan üç idarî bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan Diyâr-ı Bekr bölgesi, *Meyyâfârikîn* (Silvan) merkez olmak üzere *Âmid* (bugünkü Diyarbakır), *Erzen*, *Mardin*, *Siirt*, *Hasankeyf* (Hisn-ı Keyfâ), *Cizre* ve *Savur* gibi şehirlerle birlikte 30'dan fazla kale-kentten oluşmaktaydı (M. H. Yımanç, İA, Diyarbakır mad., III, 605 vd.; Kafesoğlu, 1973: 37; Sevim, 2005: III, 225). Bölge bu adı, fetih sırasında buraya gelip yerleşmiş olan “*Bekr Arap kabilesi*”nden almıştır. Bölgenin, ne doğal sınırları ve ne de mütecanis (homojen=aynı soydan) bir ahalisi vardı. Farklı soylara ve mezheplere mensup olan Müslüman ve Hıristiyan ahalî, aynı şehirlerde yan yana yaşamaktaydı.

Dört Halife ve Emevî dönemlerinden sonra uzunca bir süre Abbasî Devletinin hâkimiyeti altında kalan Diyâr-ı Bekr bölgesi, IX.-X. yüzyıllar arasında, yani bir asır civarında Hamdanî ailesinin elinde bulunduktan sonra X. yüzyılın sonuna doğru (990) Mervânî ailesinin eline geçmiştir. Büveyhî hükümdarını kendisine metbu' tanıyan Mervânî emîri, Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin Bağdat'a yerleşip (1055) Büveyhî iktidarını ortadan kaldırmasından sonra Büyük Selçuklu Devletinin vassallığına geçmiştir (1058) (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 422; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 304).

Mervânî emîrleri, Hamdanî emîrleri gibi bölgede kuvvetli bir merkezî idare kurabilmiş değillerdi. Onların hâkimiyetleri, etrafları kuvvetli surlarla çevrili, genellikle kalelerle destekli olan şehirlere ve bu şehirlerin ve kalelerin içine yerleşirmiş oldukları garnizonlara dayanmaktaydı.

¹ Mudar Araplarının yurdu. Fırat nehrinin Sümeysat'tan Âne'ye kadar uzanan doğu havzası. Merkezi Harran olup, Urfâ, Rakka, Suruç, Bire, Caber ve Karkisiyâ bölgenin en önemli şehirleridir.

² Rabî'a Araplarının yurdu. Dicle nehrinin Tell Figan'dan Tigris'e kadar uzanan havzası. Habur çayının aşağı, Zap suyunun da hem yukarı hem aşağı mecrasını kapsar. Merkezi Nusaybin'dir. Cizre, Dara, Sincar bölgenin en önemli şehirleridir.

1043 yılında, Diyâr-ı Bekr bölgesine, Irak-ı Acem (Batı İran) üzerinden kalabalık bir Türkmen kitleleri gelmiştir. Başlarında *Mansur, Anasioğlu, Boğa ve Göktaş* gibi beyler bulunan bu Türkmen kitleleri, Diyâr-ı Bekr bölgesinde bazı yerler ile Musul ve çevresini ele geçirip, bu yerlerde yerleşmek istedilerse de, Mervânî ve Musul emîrleri buna müsaade etmemişlerdir. Bunun üzerine Türkmen beyleri, göçerlerini alıp, Azerbaycan'a gitmişlerdir (1044) (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 298-302; Urfalı Mateos, 1987: 82 vd.).

Mervânî Emîrliğinin Büyük Selçuklu Devletine vassallığı, 1084 yılına, yani Sultan Melikşâh zamanına kadar devam etmiştir. Devrin anlayışına göre, her vassal hükümdar, metbu' hükümdarın siyasetine aykırı olmamak şartıyla kendi özel siyasetini serbestçe uygulayabilmekteydi. Fakat, Mervânî emîrleri, bazı Arap emîrleri gibi güvenilir bir vassal değildiler. Hanedan, inanç ve gelenek bakımından Şîî eğilimli idi. Dolayısıyla Mervânî emîrleri, vassallık anlayışına ve hukukuna aykırı olarak, yani Büyük Selçuklu Devletinin aleyhine zaman zaman Fatımî halifeleri ve Bizans imparatorları ile gizli veya açık anlaşmalar yapabilmekteydiler. Yine onlar, tayin ettikleri Hıristiyan idareciler vasıtasıyla zaman zaman kendi halklarına karşı İslâm aleyhtarı bir politika izleyebilmekteydiler (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 132; Turan, 1980: 204; Sevim, 2005: II, 648)³. Müslüman halk da bu politikaya istemeyerek tahammül etmekteydi. Özetle söylemek gerekirse, Mervânî idarecileri bu olumsuz tutumları yüzünden, sadece Müslüman halkın nezdinde değil, metbu' hükümdar olarak Sultan Melikşâh'ın nezdinde de değerlerini ve itibarlarını büyük ölçüde yitirmiş durumdaydılar.

1. Abbasî Halifesinin Eski Veziri Fahrü'd-devle Ebû Nasr Muhammed bin Cüheyr'in Sultan Melikşâh Tarafından Diyâr-ı Bekr Seferine Başkomutan Tayin Edilmesi

Arapların Cüheyr ailesinden olan Fahrü'd-devle, bir süre Mervânî Emîrliğinin vezirliği görevinde bulunduktan sonra, 1062-1078 yılları arasında, Abbasî halifesinin vezirliği görevini yapmıştı. Fakat Fahrü'd-devle, 1078 yılında Bağdat'ta çıkmış olan Şafîî-Hanbelî çatışmasında, Hanbelîlerin tarafını tuttuğu gerekçesiyle Sultan Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından Abbasî halifesine yapılan baskılar sonucunda görevinden azlettirilmişti. Yerine de, yine Nizâmü'l-Mülk'ün isteği ve önerisiyle Fahrü'd-devle'nin oğlu Amîdü'd-devle getirilmişti. Fakat Amîdü'd-devle de, 4 yıl sonra bir gerekçe gösterilmeden görevinden alınmıştı. (Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI,

³ Mervânî emîri Mansur, başarılı bir idareci olmasına rağmen Müslüman veziri Ebû Tâhir'i tutuklatıp hapse atarken, yerine Hıristiyan Ebû Salim'i vezir yapmıştır. Bütün memuriyetlere Hıristiyanları getirmiş olan Ebû Salim, idaresinin zalimliği ve Müslümanlara karşı yaptığı haksızlıklarla herkesin nefretini üzerine çekmiştir.

XXVI, 60 vd.; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 30 vdd.; İbnü'l Esîr, 1987: X, 106 vd.; Bundarî, 1943: 55; İbnü'l-Kesîr, 1995: XII, 247).

Cüheyr âilesinden Fahrü'd-devle ve oğlu Amîdü'd-devle'nin böyle arka arkaya devlet görevinden uzaklaştırılıp, menkûbiyet hayatına düşürülmeleri, yani bir kenara itilmeleri, âile itibarlarına indirilmiş ağır bir darbe olmuştur. Bu durumu içlerine sindiremeyen Cüheyr âilesinin fertleri, tekrar görev alabilmek ve itibarlarını yükseltebilmek için çareler araştırmaya başladılar. Bu düşünceyle harekete geçen Fahrü'd-devle, Sultan Melikşâh'a bir mektup yazdı. O, bu mektubunda Sultana “*daha önce görev yaptığı Mervânî Emîrliğinin kalelerinde ve hazinelerinde pek çok para, mal ve mücevher bulunduğu*”⁴ şeklinde kulağa hoş gelen sözler söyleyip, “*bölgenin fethi için derhal Selçuklu ordusunun harekete geçirilmesi gerektiğine*” dair bir öneride bulundu (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 39). Fakat Sultan Melikşâh, “vaziyetten vazife çıkarma” anlamına gelen bu öneri ile o zaman pek fazla ilgilenmedi.

Amîdü'd-devle'nin görevden alınışı, sadece Cüheyr âilesinin fertlerini değil, vezir Nizâmü'l-Mülk'ü de son derece rahatsız etmişti. Çünkü Nizâmü'l-Mülk, aynı zamanda damadı olan Amîdü'd-devle'yi halifenin vezirliği görevine bizzat kendisi getirmişti. Dolayısıyla Nizâmü'l-Mülk, itibarını sarsan ve kendisini müşkül duruma sokan bu görevden uzaklaştırma olayı (azil) karşısında ilgisiz ve duyarsız kalmadı; Fahrü'd-devle âilesinin itibarını iade edebilmek için derhal harekete geçti. Daha önce Fahrü'd-devle'nin Diyâr-ı Bekr'in fethi için yapmış olduğu öneri konusunda Sultan Melikşâh'ı ikna etti. Bundan sonra Cüheyr âile fertleri, topluca, devletin merkezi İsfahan'a davet edildi. Fahrü'd-devle ve oğlu, burada bir hükümdar gibi karşılandı. Sultan ve vezir tarafından iltifatlara ve hediyelere boğuldu. Âilenin reisi Fahrü'd-devle de, Mervânî emîri Mansur'un elindeki Diyâr-ı Bekr bölgesinin Büyük Selçuklu Devleti adına zaptıyla görevlendirildi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 54; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 65).

Sultan Melikşâh, bu görevlendirmede Fahrü'd-devle'ye tanıdığı haklar ve yüklediği sorumluluklarla ilgili bir tevkî' (tevcih menşuru) hazırlattı. Bu tevkî'de, devrin kroniklerine yansıdığı kadarıyla şu hükümler ve şartlar yer alıyordu:

- *Diyâr-ı Bekr bölgesi Fahrü'd-devle'ye iktâ' edilecek. Buna karşılık Fahrü'd-devle de Selçuklu hazinesine vergi ödeyecek.*

⁴ Fahrü'd-devle'nin verdiği bu bilgi şüphesiz doğru idi. Çünkü o, yukarıda belirtildiği gibi, Abbasî Halifesinin veziri olmadan önce Mervânî Emîrlerinin vezirliği görevinde bulunmuştu. Dolayısıyla Fahrü'd-devle, Mervânî Emîrliğinin iç yapısını ve sahip olduğu imkânları çok iyi bilmekteydi.

- *Sefer süresince Selçuklu ordugâhında günde beş defa nevbet çaldırılacak*⁵.
- *Bölgenin zaptından sonra Fahrü'd-devle kendi adına günde ancak üç defa nevbet vurdurabilecek.*
- *Fahrü'd-devle, vassal hükümdar olarak okutacağı hutbelerde ve bastıracağı paralarda önce metbu' hükümdar olarak Sultan Melikşâh'ın adını, sonra da kendi adını zikrettirecek ve yazdıracak* (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 55; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 65; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 122; el-Bundarı, 1943, 76; İbnü'l-Kesîr, 1995: XII, 254; Müneccimbaşı, 2000: I, 55).

Sultan Melikşâh, bundan sonra devrin âdeti gereğince Fahrü'd-devle'ye "hil'at, davul ve sancak" gibi bazı hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri vermek suretiyle onu onurlandırıp yetkili kıldı. Böylece, fiilen olmasa da hukuken Diyâr-ı Bekr bölgesinde Büyük Selçuklu Devletine bağlı bir emîrlik kurulmuş oldu.

Arzu ettiği görevi almakla son derece mutlu olan Fahrü'd-devle, bundan sonra İsfahan'da pek fazla kalmadı; sefer için gerekli hazırlıkları kısa sürede tamamlayıp Diyâr-ı Bekr bölgesine doğru yola çıktı. Yanında, daha önce kendisine katılmış olan Bağdat şahnesi (askerî vali) *Gevherâyîn* de bulunuyordu (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 57). Öte yandan, Sultan Melikşâh da, gönderdiği birer fermanla çevre bölgelerdeki emre hazır bütün Selçuklu ve Türkmen beylerini Fahrü'd-devle'nin seferine katılmaları için aynı zamanda harekete geçirdi. Bunlar, başta *Artuk Bey* olmak üzere *Hâcib Altuntak*, *Çubuk*, *Dimlaç oğlu Muhammed*, *Sunduk*, *Ayaz*, *Türşek*, *Humar-taş* gibi beyler idi. Sultan, bu beylerden başka, vassal Hille Arap emîri *Mansur* ve oğlu *Sadaka*'yı da Fahrü'd-devle'nin maiyetine vererek, onu daha da kuvvetlendirdi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 57, 58, 59; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 125 vd.; el-Bundarı, 1943: 77). Bütün bu beyler de, Fahrü'd-devle'nin emrine girmek için buldukları bölgelerden derhal ayrılıp, Diyâr-ı Bekr bölgesine yöneldiler. Öte yandan, kısa sürede bölgeye ulaşan Fahrü'd-devle, maiyetine verilmiş olan bu beyler ve onlara bağlı kuvvetlerle Âmid şehri ve kalesi önlerinde buluşup, bütün bu beyleri ve kuvvetlerini kendi komutasında birleştirdi (Temmuz 1084).

Bu arada, bölgenin hükümdarı olan Mervânî emîri *Mansur* da boş durmadı. Gücünü takviye edebilmek ve kuvvetli bir savunma yapabilmek için

⁵ "Nevbet", seferde ve hazerde (barış zamanı), zamanın devlet orkestrasının saltanat sarayının kapısında veya saltanat çadırının, yani otağın önünde, belirli zamanlarda, genellikle namaz vakitlerinde konser vermesidir. Bu sefer sırasında, özellikle sefer süresince Selçuklu ordugâhında günde beş defa nevbet çaldırılması, bu seferin doğrudan doğruya Sultan Melikşâh adına yapıldığını göstermektedir. Çünkü, Ortaçağ devletlerinde metbu' hükümdarlar günde beş defa nevbet çaldırılarken, tâbi (vassal) hükümdarlar üç defa nevbet çaldırabilmekteydiler.

komşu emîrlerden kendisine müttelikler aradı. Aralarında düşmanlık ve güvensizlik olmasına rağmen, başta Âmid olmak üzere bazı şehir ve kaleleri Musul-Halep emîri Müslim bin Kureş'e vermeyi vaat ederek, kendisinden yardım istedi. Müslim'in Mansur'u desteklemesi, hiç kuşkusuz, metbu' hükümdar olarak Sultan Melikşâh ile aralarının bozulmasına sebep olacaktı. Fakat yapılan teklif, Müslim için yabana atılacak gibi değildi. Nitekim, çıkarına son derece düşkün bir emîr olan Müslim, bu fırsatı kaçırmak istemedi; ordusunu alıp, derhal Mervânî emîrinin yardımına geldi. Fakat, Müslim'in herhangi bir ihanetinden çekinen Mervânî emîri Mansur⁶, şehri savunma faaliyetini surların içinde değil, dışında yapmaya karar verdi. Dolayısıyla müttelik kuvvetler, sırtlarını şehre çevirerek, kalenin önünde mevzi aldılar (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 125; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 330; el-Bundârî, 1943: 77; Sevim (İbnü'l-Adîm, Zubdetü'l-Haleb), 2005: II, 649).

2. Fahrü'd-devle'nin Müslim'i İttifaktan Ayırma ve Arapları Kurtarma Teşebbüsü

Artık taraflar, Diyâr-ı Bekr bölgesinin kaderini tayin için savaşa hazır duruma gelmişlerdi. Fakat, her iki taraf da birkaç gün yerlerinden hiç kılmıdamadan ve hiçbir adım atmadan mevzilerinde tereddüt içinde birbirlerini süzüp durdular. Çünkü, her iki taraf için de yolunda gitmeyen ve hatta sebepleri farklı olsa da her iki tarafı da aynı derecede endişeye düşüren bir durum vardı.

Taraflardan Müslim'i endişeye sevk eden durum şu idi: Mervânî emîrinin câzip teklifiyle kendi ülkesine kolayca birkaç şehir ve kale katılacak olması, Müslim'in aklını başından almıştı. Fakat onun, karşısındaki ordunun başında metbu' hükümdar Melikşâh'ın bayrak ve sancaklarının dalgalandığını görmeye aklı başına gelmişti. Çünkü, Müslim böyle bir ittifaka girmekle bir anda himayesi altında bulunduğu Sultan Melikşâh'ın düşmanı ve rakibi haline gelivermişti. Artık o, Büyük Selçuklu ordusuna karşı savaşmak zorunda idi. Bu durum ise, vassallık anlayışına ve hukukuna uygun düşmemekteydi. Dolayısıyla onun metbu' hükümdar Melikşâh tarafından mutlaka cezalandırılması gerekmektedir. Bu yüzden cesareti tamamen kırılmış olan Müslim, Fahrü'd-devle'ye "*Ben ve Mervânî emîri Sultanın köleleri (vassalları) olduğumuza göre, bu savaş neden yapılıyor*" şeklinde bir haber göndermek suretiyle bu seferi ve savaşı durdurmaya çalıştı (Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 330). Hatta o, seferin ve savaşın durdurulamaması halinde bile, Mervânî emîrinin yanında durmak niyetinde değildi; ittifakından ayrılıp gitmek, yani kendisini kurtarmak düşüncesindeydi. Bunun için de fırsat ve zaman kollamaya başlamıştı.

⁶ Bu iki emîr arasında hiçbir zaman samimiyet ve güven mevcut olmamıştır.

Öte yandan, Fahrü'd-devle'nin duyduğu endişenin temelinde ise, Arap milliyetçiliği düşüncesi ve duygusu yatmaktaydı. Çünkü, hem Müslim bin Kureyş hem de Fahrü'd-devle, Musul kökenli Araplardan olup, birbirlerinin hemşerisi idiler. Fakat, Müslim'de pek fazla görülmeyen Arap milliyetçiliği düşüncesi ve duygusu, Fahrü'd-devle'de son derece kuvvetli idi. Fahrü'd-devle'ye göre, Müslim'in ittifaktan ayrılıp gitmemesi halinde Arapların Türkmen kuvvetleri tarafından ezilmesi veya imha edilmesi kaçınılmaz olacaktı. Bu durum ise, Fahrü'd-devle'yi son derece endişelendirmekteydi. Dolayısıyla Fahrü'd-devle'nin duyduğu endişe, Müslim'inkinden tamamen farklı olmakla birlikte onunkinden hiç de az değildi. O da, karşısında Müslim ile birlikte Musullu hemşerilerini görmekle saldırı emrini vermekte tereddüde düşmüş bulunuyordu. Daha doğrusu, burada Fahrü'd-devle'nin kavmî duyguları (Araplık), komutanlık görevlerine üstün gelmişti. Bu yüzden Müslim'e derhal bir ulak gönderen Fahrü'd-devle, "*Benim yüzümden Arapların başına bir felâket gelmesini istemem*" diyerek, onun ittifaktan ayrılıp gitmesini istedi. Böylece, Fahrü'd-devle'nin yapmış olduğu bu teklif, Müslim'in ittifaktan ayrılmak için aradığı fırsatı, kendiliğinden ortaya çıkarmış oldu. Taraflar, bu hususta derhal bir anlaşmaya vardılar. Yapılan anlaşmaya göre, Müslim'in, ordusunu Âmid önünden rahatça çekebilmesi için Selçuklu ordusu biraz geri çekilecekti. Bundan sonra Fahrü'd-devle, başkomutan olarak bütün Selçuklu ve Türkmen beylerini toplayıp, geri çekilme emrini verdi (İbnü'l-Esir, 1987: X, 125; el-Bundarî, 1943: 77). Fakat, Fahrü'd-devle'nin bu teşebbüsü, ilk adımda tepkiyle karşılanıp, başarısızlığa uğradı.

3. Fahrü'd-devle-Artuk Bey İhtilâfı

Fahrü'd-devle'nin Selçuklu ve Türkmen beylerine sormadan ve danışmadan yapmış olduğu bu gizli anlaşma ve bu anlaşma ile ilgili verdiği geri çekilme emri, bir an önce saldırmak ve sonuç almak için sabırsızlanan Selçuklu ve Türkmen beylerini son derece kızdırdı. Özellikle Âmid'e giriş ve çıkış yollarını elinde tutan *Artuk Bey*, "*Büyük Sultanın (Melikşâh) daima ileri gitmesi gereken sancağını geri almayacağını*" bildirerek, Fahrü'd-devle'nin geri çekilme emrini hiç düşünmeden reddetti. Aynı şekilde Türkmen savaşçıları da, "*Biz uzak memleketlerden buraya yağma amacıyla geldik. Onlar ise, barış yapmakta acele ediyorlar. Biz buradan böyle elleri boş mu döneceğiz?*" diyerek, Fahrü'd-devle'nin anlaşma plânına hep birden karşı çıktılar (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 58). Artık, Türkmen savaşçılarının gözlerinde savaş ve ganimet coşkusu parlamaktaydı.

Öte yandan, başkomutan olarak Fahrü'd-devle'nin durumu ise, son derece kritik idi. Gerçekten de o, Arapları kurtarmak için Müslim ile aralarında yapmış olduğu gizli anlaşmayla meseleyi çıkmaza soktuğu gibi, Türklerin

sosyal psikolojisini iyi bilmediği için Türkmen beyleri ve savaşçıları üzerindeki kontrolünü de tamamen yitirmiş bulunuyordu. Nitekim, Artuk Bey ve Türkmen savaşçıları bundan sonra düşündükleri gibi hareket etmeye başladılar: Artuk Bey, özellikle emrindeki Türkmen beylerine göz yummuş olmalı ki⁷, bütün Türkmen savaşçıları, Fahrü'd-devle'nin emrinin aksine Çubuk Beyin komutasında, Âmid kalesinin önünde mevzilenmiş olan Mervânî emîri Mansur ile Müslim'in kuvvetleri⁸ üzerine sürpriz bir gece baskını düzenlediler. Mervânî emîri ve Müslim, beklemedikleri bu baskın karşısında ciddî bir direniş gösteremediler. Tam bir hezimete uğradılar. Ancak zamanında kaçabilenler, Âmid kalesine sığınıp kurtulabildi. Hatta, yakalanmamak ve süratli kaçabilmek için hiç kimse silâhını bile eline alamamıştı. Kaçıp kurtulanların başında bizzat Mervânî emîri ve Müslim bulunmaktaydı. Özellikle Müslim, bu baskından kurtuluşunu, ünlü atı "Beşşar"ın maharetine ve süratine borçlu idi (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 125; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 330; el-Bundarî, 1943: 77, 78; Azimî Tarihi, 1988: 24). Fakat onun, esir ve teçhizât (savaş araç ve gereçleri) olarak verdiği kayıp ise, çok büyüktü. Özellikle Müslim'in komutanları, kendisi kadar şanslı olamamışlardı. Hemen hemen hepsi tutsak düşmüştü. Böylece Müslim, bir anda yüksek komuta heyetinden tamamen mahrum kalmıştı.

Bu baskında Türkmen savaşçılarının eline çok miktarda Arap komutanı ve askeri ile birlikte sayısız at ve silâh geçti. Onlar, elde ettikleri esirleri kurtuluş akçesi (fidye-i necat) karşılığında serbest bırakarak veya satarak büyük bir gelir elde ettiler. Fakat onların bu baskında ele geçirdikleri atlar ve silâhlar, pek fazla gelir sağlamamıştır. Çünkü, Türkmen savaşçılarının ele geçirdikleri at ve silâh sayısı, ihtiyacın ve talebin çok üzerindeydi. Bu durum, özellikle at fiyatlarının olağanüstü derecede düşmesine sebep olmuştur. Gerçekten de Türkmen savaşçıların satışı sundukları ganimet atlar, ancak bir veya iki dinar gibi çok düşük bir fiyata alıcı bulabilmiştir. Ganimet olarak aldıkları 10 bin civarındaki mızrak da, yemek pişirdikleri kazanların altında odun yerine yakılmaktan başka bir işe yaramamıştır (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 58; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 330)⁹.

⁷ Bazı kaynaklar, "Fahrü'd-devle ve Artuk Bey bu baskından haberdâr olmadılar" demektedir. Bu bilgi Fahrü'd-devle için doğrudur. Fakat, Artuk Beyin bu baskından haberdâr olmaması ihtimal dışıdır.

⁸ Mansur'un asıl kuvveti, surların ve kalenin içinde bulunuyordu. Surların dışındaki kuvveti ise, çok az idi. Dolayısıyla bu baskından en büyük darbeyi, Müslim'in kuvvetleri yiyecektir.

⁹ Ebû'l-Ferec, bu hususta oldukça ayrıntılı, fakat biraz değişik olarak şu bilgiyi vermektedir: Bu baskında, "Türkmenler, Arapların çadırlarına girip, onları soydular, kadınları ile çocuklarını esir ederek, mallarını zaptettiler. Ele geçirdikleri Arap emîrlerinin boyunlarına ip takarak, bunları Âmid surları önüne getirdiler. İçlerinde işe yaramayanların en iyisini onar dinara, daha aşağıda olanları da 5 dinarın altında bir paraya sattılar. Güzel bir Arap atı 5, bir deve 1 dinara, bir merkep 5 "zuze"ye, bir koyun yarım "zuze"ye satıldı". Türkmenler, 10 binden fazla mızrak ele geçirmişlerdi ki, bunları kazanların altında yaktılar.

Bu sürpriz baskın, Türkmen beyleri ve savaşçıları için tam bir zafer idi. Fakat, aynı baskın olayı, başkomutan Fahrü'd-devle bakımından zafer anlamı taşııyordu. Zira bu olay, Türkmen beyleri ve savaşçıların aksine, Fahrü'd-devle'nin başkomutanlık itibarına indirilmiş ağır bir darbe idi. Çünkü Türkmen beyleri ve savaşçıları, Fahrü'd-devle'nin verdiği emre itaat etmedikleri gibi, yaptıkları bu sürpriz baskınla da onun plânını temelinden çökertmişler, kendisini de müşkül bir duruma sokmuşlardı. Bu yüzden Fahrü'd-devle, baskın haberini aldığı zaman dehşet içinde kaldı. Fakat o, bu darbenin altında ezilip kalmadı; baskın olayından sorumlu tuttuğu Artuk Beye etkili bir siyaset oyunu ile karşılık vererek, aleyhine olan durumu lehine çevirmekte gecikmedi: Bundan sonra Fahrü'd-devle, başkomutanlık yetkilerini ustalıklı ve dirayetle kullanarak, Artuk Beye, derhal Türkmen savaşçıların elindeki ganimetlerin toplatılıp İsfahan'a gönderilmesi, Âmid kalesine sığınmış olan Müslim'i de yakalamak gibi yerine getirilmesi son derece güç bir emir verdi. Fahrü'd-devle'nin bu emirden maksadı;

- *Plânını bozmuş olan Artuk Beyi zor duruma sokarak, onun bu seferden ayrılıp gitmesini sağlamak,*
- *Arapları korumak için Müslim ile yapmış olduğu anlaşmayı örtbas ederek, bu hususta Sultan Melikşâh'ın nezdinde herhangi bir suçlamaya maruz kalmamak,*
- *Toplanacak ganimeti İsfahan'a göndermek suretiyle de Türkmen savaşçıların zaferini kendisine mâl edip, Sultan Melikşâh'ın teveccühünü kazanmaktı.*

Görüldüğü gibi, Fahrü'd-devle, usta ve tecrübeli bir siyaset adamıydı. Özellikle, hile ve kurnazlığın siyasette kullanılan bütün yöntemlerini çok iyi bilmekte ve uygulamaktaydı. Buna karşılık Artuk Bey, savaş ve taktikte olduğu kadar siyasette başarılı değildi. Daha doğrusu onun dikkatini üstünde toplayabildiği tek husus, savaş sanatı idi. Bundan dolayı Artuk Bey, Fahrü'd-devle'nin siyaset oyununun pençesine kolayca düşmüştü. Fakat o, bu durumda bile Fahrü'd-devle'ye boyun eğmemiştir. Son derece onuruna düşkün bir komutan olan Artuk Bey, bu tavrını da, Fahrü'd-devle'ye verdiği şu cevap ile açıkça göstermiştir: *“Bana yaptığınız bu teklif, Sultan tarafından verilmiş bir emir değildir. Ben savaş adamıyım. Aldığımız tutsakları yanımızda tutmak veya hapsetmek, bizim töremiz değildir. Biz, onları ya satar ya da salıveririz”* (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 58).

Artuk Bey, Fahrü'd-devle'nin emrine verilmiş bir komutan olmakla birlikte, Sultan Melikşâh'ın üzerinde bir otorite tanııyordu. Başka bir deyişle o kendisini, Sultan Melikşâh'ın emri dışında hiçbir emre bağlı olmayan bir

komutan olarak hissetmekteydi. Bu yüzden de Fahrü'd-devle'nin emrine itiraz etmekten çekinmemişti. Onun esirler ve ganimetler hususunda gösterdiği itiraz ise, Türkmenlerin savaş töresine tamamen uygundu. Çünkü, Türkmenlerin savaş töresine ve anlayışına göre, galip Türkmen komutanları ve savaşçıları, savaşta aldıkları tutsaklar, mallar ve eşyalar, yani bütün ganimetler üzerinde tam ve mutlak bir tasarruf hakkına sahiptiler. Tutsakların hayatı hakkında da istedikleri gibi karar verip uygulayabilmekteydiler. Öte yandan, Türkmenler, Selçuklu ordusunda sadece gönüllü müttetikler olarak savaşıyorlardı. Katıldıkları sefer ve savaşlarda hizmetlerinin karşılığı olarak da devletten herhangi bir ücret almıyorlardı. Onların bu tür faaliyetlerde tek ücretleri, yeni aylak ve kışlaklar edinmenin yanı sıra ganimetten aldıkları pay idi. Dolayısıyla Türkmen savaşçılarının elindeki ganimetleri toplatmak çok zor, hatta imkânsız bir durum idi. Türkleri yakından tanıyan Fahrü'd-devle'nin bu durumu bilmemesi, hiç kuşkusuz ihtimal dışıdır. Bu duruma göre, Fahrü'd-devle'nin bu emri, onun yukarıda belirttiğimiz maksatlarını gerçekleştirebilmek için bilinçli olarak verilmiş bir emir olarak gözükmektedir.

Görüldüğü gibi, Selçuklu ordugâhı, daha işin başında, Fahrü'd-devle ile Artuk Bey arasında tam bir üstünlük ve hâkimiyet mücadelesi batağına saplanmış durumdaydı. Meselenin en hazin yönü ise, Selçuklu beyleri arasındaki bu şiddetli rekabette, taraflardan hiç birinin, hak ve davasında en ufak bir geri adım atacak gibi gözükmemesi idi. Bu durum ise, meselenin müspet bir şekilde çözülemeyeceğini, sonunda mutlaka birinin bertaraf olacağını göstermekteydi. Özellikle Fahrü'd-devle'ye göre, Artuk Beyin mutlaka bertaraf edilmesi gerekmektedir. Zira, kendisine uysallıkla itaat etmeyen bir komutanın elde edeceği zafer, hiç şüphesiz zati için tehlikeli sonuçlar doğuracaktı.

Öte yandan, Türkmen savaşçılarından yediği darbeden sonra Âmid kalesinde sıkışıp kalmış olan Müslim, buradan kendisini ve kalan ordusunu kurtarabilmek için Fahrü'd-devle ile Artuk Bey arasındaki ihtilâfi kendi lehine değerlendirmekte gecikmedi: Artuk Beye derhal bir mektup gönderen Müslim, Âmid kalesinden çıkıp sağ-salim memleketine dönmesine izin verilmesi halinde, kendisine yüklü bir haraç verme teklifinde bulundu. Fahrü'd-devle'nin siyaset oyunları karşısında bir hayli sinirlenmiş olan Artuk Bey de, öfkesine mağlup olarak, Müslim'in bu teklifini hiç düşünmeden kabul etmiştir (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59; el-Bundarî, 1943: 77).

Selçuklu ordusunun başkomutanı Fahrü'd-devle'ye gelince, görüldüğü gibi o, emrine karşı çıkan, plânını çökerten ve kendisini müşkül duruma düşüren Artuk Bey'e uyguladığı siyaset oyunu ile onu tamamen köşeye sıkıştırmıştı. Öte yandan, psikolojik hususlarda iyi bir gözlemci ve analizci olan Fahrü'd-devle, Artuk Beyin Sultan Melikşâh'a karşı içten içe bir kızgınlık duyduğunu sezmişti

(Sevim (Sıbt İbnü'l Cevzî), 1999: XX, 59). Bu durum ise, Fahrü'd-devle'nin işini bir hayli kolaylaştırmıştı.

Bundan sonra Fahrü'd-devle için siyaset oyununun son sahnesini oynamak kalmıştı. Bu son sahnede yapılması gereken iş de, Artuk Beyi, seferden ayrılıp gitmesini sağlayacak derece kızdırmaktı. Nitekim o, bu işi de ustalıkla yaptı: Fahrü'd-devle, Artuk Beye hitaben "*Sultanın kendisini Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi için başkomutan olarak görevlendirdiğini, emrindeki askerlerin de Sultanın buyruğu doğrultusunda hareket ettiklerini, bu işte başarı gösteremediği takdirde görevi Hâcib Altuntak'a devredip gideceğini*" söyleyip, âdeta aba altından sopa göstermek suretiyle onu tahrik ve tehdit etti. Bu tahrik ve tehdit edici sözler, artık Artuk Beyin tahammül bardağını taşıran son damla oldu: Fahrü'd-devle'nin bu sözlerine son derece sinirlenmiş olan Artuk Bey, maiyetini ve bu mücadelede kendi tarafını tutan Türkmen savaşçılarını yanına alıp, hemen bölgeden ayrıldı¹⁰. Bu durumu fırsat bilen Müslim de, Âmid kalesinden çıkıp, sağ-salim memleketine döndü (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59)¹¹. Böylece Fahrü'd-devle, bir taşla iki kuş vurarak, krizin tâ başından beri arzu ettiği amacına ulaşmış oldu.

Bu davranış, hiç kuşkusuz, Artuk Bey'in bütün hayatı boyunca yapmış olduğu en büyük siyasî hata idi. Gerçekten de o, bu davranışıyla, Fahrü'd-devle'nin eline gerektiğinden de fazla fırsat ve koz vermiş oldu.

Artuk Bey'in, Türkmen savaşçılarının bir kısmını yanına alarak seferden ve bölgeden ayrılıp gitmesi, hiç kuşkusuz Selçuklu ordusunun savaş gücünü bir hayli düşürmüştür. Fakat, Fahrü'd-devle, Artuk Bey gibi güçlü bir rakipten kurtulmuş olmanın verdiği sevinçten dolayı bunu düşünecek durumda değildi. Onun için öncelikli mesele, Artuk Beyden kurtulmaktı ve bu da olmuştu.

Kanaatimizce, Fahrü'd-devle ile Artuk Bey arasındaki ihtilâfın temelinde başkomutanlık meselesi yatmaktaydı. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Artuk Bey, Diyâr-ı Bekr'in fethi için başkomutanlık görevinin kendisine verilmesini istemekteydi. Diğer taraftan, stratejik ve önu fethi açık bir bölge olan Diyâr-ı Bekr'in, Fahrü'd-devle gibi bir adama bırakılması, Artuk Bey için öyle kolayca hazmedilebilecek bir durum değildi. Öyle anlaşılıyor ki, Artuk Bey, önce Sultan tarafından Anadolu'daki fetih faaliyetinden merkeze çekilmesini ve sonra da Fahrü'd-devle'nin emrine

¹⁰ Bazı insanlar vardır ki, rakiplerini bertaraf etme hususunda son derece kurnaz ve ustadırlar. Bunlar, rakiplerine hata yaptırtabilmek için onları ustalıkla tahrik ve teşvik ederler. Onlara bir hata yaptırırlar. Sonra da dönüp, onları bu hata ile suçlarlar. İşte Fahrü'd-devle'nin Artuk Bey karşısındaki tutumu da böyle olmuştur.

¹¹ Fahrü'd-devle ile Artuk Bey arasındaki tartışmanın sonucundan habersiz olan Müslim, Âmid'den kolayca çıkıp memleketine döndükten sonra, sağlamış olduğu bu kolaylıktan dolayı Artuk Beye çok miktarda para göndermiştir.

verilmesini, bir türlü içine sindirememişti. Çünkü, Selçuklu devrinde “*Türk gücünün kırılmaz (sımaz) direği*”¹² olarak ün yapmış ve hiçbir savaşta yenilmemiş olan Artuk Bey, ikinci derecede kalmaktan hoşlanmıyordu. Daha doğrusu o, Sultan Melikşâh dışında kendisinin üstünde bir otoriteye ve yetkiye sahip herhangi bir komutana tahammül edebilecek mizaçta biri değildi. Nitekim, öyle de olmuştur.

4. Fahrü’-d-devle’nin Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethinde Uğradığı İlk Başarısızlık

Artuk Beyin seferden ve bölgeden, Müslim bin Kureyş’in de Mervânî emîri Mansur’un ittifakından ve Âmid’den ayrılıp gitmesi ile rahat bir nefes almış olan Fahrü’-d-devle, Diyâr-ı Bekr bölgesinin zabtı için şartlara uygun bir plân yaptı. Fahrü’-d-devle, bu plâna göre, oğlu Zaîmü’-d-devle’yi Âmid’in fethiyle görevlendirirken, emrindeki Selçuklu ve Türkmen beylerinin her birini de diğer şehir ve kalelerin fethine gönderdi. Kendisi de önemli bir kuvvetin başında, Mervânî Emîrliğinin merkezi olan ve emîrlerin yıllarca birikmiş servetlerini içinde sakladıkları Silvan (Meyyâfârikîn) şehri ve kalesi üzerine yürüdü. Bu arada Mervânî emîri Mansur da, Âmid’den Silvan’a gelip, savunma tedbirleri aldı.

Fahrü’-d-devle ve oğlu Zaîm, ilk saldırı teşebbüslerinden elle tutulur bir başarı elde edemediler. Çünkü, Âmid ve Silvan şehirleri, kuvvetli birer müstahkem mevki (kale-kent) olup, istihkâmları da mükemmel bir durumdaydı. Ayrıca, Mervânî emîri, bunların içine kuvvetli garnizonlar yerleştirmiş ve bol erzakla da takviye etmişti. Bu yüzden bu şehirlerin ve kalelerin düşürülmesi, uzun bir zamanı ve büyük bir gayreti gerektirmekteydi.

Fakat, Silvan ve Âmid şehirlerindeki askerî birliklerin dışında halkın durumu kısa sürede kötüleşti. Çünkü, kuşatma yüzünden bu şehirlere mal akışı durduğu gibi, hasadını toplayamamış olan şehir halkları da açlık tehlikesiyle karşı karşıya gelmiş bulunuyorlardı. Bu durumu duymuş olan Fahrü’-d-devle, Silvan ve Âmid halklarına gizlice haberler gönderip, onlara teslim olma çağrısında bulundu. Şehir halkından bazı kimseler, bu çağrıya uyarak, Fahrü’-d-devle’ye yardım edeceklerini bildirdiler. Fakat bunlar, bir muhbirin ihbarıyla Mervânî emîri tarafından kısa sürede yakalattılıp, bertaraf edildiler (Sevim (Sıbt İbnü’l-Cevzî), 1999: XX, 59).

Fahrü’-d-devle, Âmid ve Silvan gibi şehir ve kalelerin kuşatmasından bir sonuç elde edemeyince, Türkmen kuvvetlerinin bir kısmını yanına alarak, Mervânî Emîrliğine bağlı Ahlat şehri üzerine yürüdü. Onun bundan maksadı,

¹² Bu tanımlamanın ilk kısmı, Selçuklu devri Türk tarihçisi Mükrimin Halil Yınanç’a, ikinci kısmı da büyük İslâm tarihçisi İbnü’l-Esir’e aittir.

Âmid ve Silvan gibi şehir ve kalelerin kuşatmasında uğradığı başarısızlığı burada elde edeceği bir başarı ile örtmekti. Fakat o, Ahlat önlerinde de aynı başarısızlığa uğradı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59. el-Bundarî, 1943: 77).

Artık kış yaklaşmaktaydı. Kış mevsimi boyunca da yapılabilecek fazla bir şey yoktu. Bu yüzden Fahrü'd-devle, geri dönmeye karar verdi. O, Türkmen savaşçılarını kuzey Irak'taki kışlaklarına gönderirken, kendisi de Âmid kuşatmasında bırakmış olduğu oğlunun yanına döndü.

Fahrü'd-devle'nin bu zamana kadar geçen süre içinde, askerî alanda herhangi bir başarısı görülmemektedir. Buna rağmen o, seferin tâ başından beri yapılan işler hakkında gerekli açıklamalarda bulunmak için Sultan Melikşâh'a bir mektup yazıp gönderdi. Onun bu mektubu, askerî faaliyetlerden ve başarılarından bahseden bir rapor olmaktan çok, âdetâ Artuk Bey hakkında yazılmış bir şikâyetnâme idi. Fahrü'd-devle, bu mektubunda Sultan Melikşâh'a, Artuk Bey ile aralarında geçen tartışmayı kendisini haklı çıkaracak şekilde anlattıktan sonra, özetle “Müslim'in Âmid'de kuşatılmış ve yakalanmasının da bir an meselesi olduğu halde, Artuk Bey'in olumsuz tutumu yüzünden bunun gerçekleştirilemediğini” söyleyip¹³, sözlerini “Müslim'in Artuk Bey'e ödediği para (rüşvet) karşılığında kurtulduğunu” bildirmekle bitirmiştir (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59).

Fahrü'd-devle, Artuk Bey'in işini tamamen bitirebilmek için elindeki son kozu da böylece ustalıklı kullanmış oldu. Bu, gerçekten de Artuk Bey'in bir daha altından kalkamayacağı ağır bir suçlama idi.

Görüldüğü gibi, Fahrü'd-devle, sadece Artuk Beyi bertaraf etmekle kalmamış, aynı zamanda Sultan Melikşâh'a yaptığı şikâyetle onu affedilmez bir suçun (ihanet) da faili yapmıştır. Yenilgiye uğrayan her komutanın başarısızlığını genellikle hayali ve gizli bir ihanete bağlaması gibi, Fahrü'd-devle de, bu davranışıyla, seferin başında uğramış olduğu başarısızlığının sebebini Artuk Bey'in olumsuz tutumuna (ihanet!) bağlayarak, kendisini kurtarmak istemiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, o, suçu ustalıklı Artuk Bey'in omuzlarına yükleyerek, kendi başarısızlığını da örtmek ve gizlemek istemiştir¹⁴.

¹³ Yukarıda görüldüğü gibi, Fahrü'd-devle, Müslim bin Kureys'i yakalamak şöyle dursun, yapılacak bir savaşta Arapların ezileceğini düşündüğü için onun ile çarpışmak bile istememiştir. Onun bu mektubundaki Artuk Beyi suçlayıcı sözleri ise, o zamanki tavrı ve hareketi ile tam bir çelişki teşkil etmektedir.

¹⁴ Artuk Bey, sinirlenerek seferden ayrılmayı gitmeseydi, Fahrü'd-devle'nin kendisini bu şekilde suçlaması, hiç kuşkusuz mümkün olamazdı. Kanaatimizce, Artuk Beyin seferden ayrılmayı gitmesi, Müslim'in de Âmid'den kolayca çıkıp memleketine dönmesi ve arkasından ona çok miktarda para göndermesi gibi şartların gerektirdiği durumlar, ne yazık ki, Fahrü'd-devle

5. Sultan Melikşâh'ın Duruma Müdahale Etmek Üzere Musul'a Gelmesi

Sultan Melikşâh, Fahrü'd-devle'nin göndermiş olduğu raporu alıp okuduktan sonra Müslim bin Kureyş ve Artuk Bey hakkında bir takım kararlar alıp uyguladı: Sultan Melikşâh'a göre, ihanet etmiş kişilerin yerlerinde kalmasına ve görevlerine devam etmesine göz yummak, devlet için hiç kuşkusuz uygun bir hareket değildi. Bunun için Sultan, Halep ve Rahbe gibi şehirlerin idaresini Müslim'den derhal alıp, Fahrü'd-devle'nin oğlu *Amîdü'd-devle*'ye verdi. Ayrıca, *Hâcib Humar-tigin Savvab* ve *Aksungur* gibi komutanları da kalabalık bir Türkmen savaşçı grubuyla Amîdü'd-devle'nin maiyetine vermek suretiyle onu, Müslim'i yakalayıp cezalandırması için bölgeye gönderdi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 126; İbnü'l-Kesîr, 1995: XII, 257; el-Bundarî, 1943: 78). Çünkü Musul ve Halep emîri Müslim de, tıpkı Mervânî emîri Mansur gibi kaypak ve güvenilmez bir vassal idi. Gerçekten de o, Fatimî Devleti ve Mervânî Emîrliği ile kurduğu ittifaklarla zaman zaman Büyük Selçuklu Devletini arkadan vurmaktaydı (Turan, 1980: 205). Sultan Melikşâh'a göre, böyle bir vassalın cezasız kalması, diğer vassal hükümdarları cesaretlendireceği gibi devlet otoritesini de zedeleyebilirdi.

Sultan Melikşâh'ın Artuk Bey için de kararı şu idi: Fahrü'd-devle, Artuk Beyin ihanetini (!) öyle anlatmıştı ki, insanın buna inanması, inanmamasından daha kolay gelmekleiydi. Buna rağmen Sultan Melikşâh, Fahrü'd-devle'nin verdiği bilgiye pek fazla inanmamış olmalı ki, Artuk Bey'e sadece bir uyarı yapmakla yetinilmesini istemiştir. Bunun için Selçuklu dîvânından Artuk Beye bir mektup gönderilerek, ona "*Sultan ile uyum içinde olması*" tavsiyesinde bulunulmuştur (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59).

Sultan Melikşâh, bölgeye Amîdü'd-devle komutasında yeni bir takviye kuvveti gönderdiyse de, bu tedbiri yeterli bulmadı. Bizzat kendisi, komutanlarını da yanına alıp, bölgeye hareket etti ve ordusu ile Musul'a geldi. Amacı, gecikmiş olan Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethine müdahale etmek ve bu arada Müslim'i cezalandırmak idi. Fakat Sultan Melikşâh, tam bu sırada, kardeşi melik Teğiş'in Horasan'da isyan etmiş olduğu haberini aldı. Bu haber üzerine Müslim meselesini vezir Nizâmü'l-Mülk'ün oğullarından Müeyyedü'l-Mülk'e havale eden Sultan, ordusunu alıp geri döndü. Bu defa yanında Artuk Bey de bulunuyordu. Çünkü, bu arada Artuk Bey, Sultanın huzuruna gelip, Fahrü'd-devle'nin komutasından ayrılmasına sebep olan olayın gerçek yüzünü anlatmış ve affedilmişti (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 126; el-Bundarî, 1943: 78).

tarafından Artuk Beyin ihanetinin birer delili ve ispatı olarak kullanılmıştır. Daha doğrusu, Artuk Bey, Fahrü'd-devle'nin bu suçlamayı yapabilmesi için kendisine fırsat ve koz vermiştir.

Öte yandan, Müslim'i Rahbe şehrinde, şaşkın bir vaziyette, korku ve endişe içinde bulan Müeyyedü'l-Mülk, görevini silâh kuvvetiyle değil, ikna ve inandırma yoluyla, başarılı bir şekilde yaptı: Rahbe şehrinde Müslim ile yüz yüze görüşen Müeyyedü'l-Mülk, meselenin çözümünde, Sultan Melikşâh'ın affını ve memnuniyetini kazanmanın daha doğru ve faydalı bir hareket olacağı hususunda kendisini ikna edip inandırdı. Böylece, yanına hediye olarak seçme atlar alan Müslim, kendisini temize çıkarabilmek ve tekrar Sultan Melikşâh'ın affını ve memnuniyetini kazanabilmek üzere Müeyyedü'l-Mülk ile birlikte Isfahan'ın yolunu tuttu. Fakat Sultan Melikşâh bu sırada Isfahan'da değil, kardeşi Melik Teğiş'in isyanı dolayısıyla Horasan'da bulunuyordu. Uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra, Sultan Horasan'ın Venenc kalesi¹⁵ önünde kardeşi Teğiş'i kuşatmakla meşgul bulan Müslim ve Müeyyedü'l-Mülk, huzura birlikte kabul edildiler. Müslim, vassallık anlaşmasına aykırı hareketinden dolayı özür dileyip, tekrar itaat ve bağlılık yemini etti. Sultan Melikşâh da, Müslim'in özrünü kabul edip, onu affetti¹⁶. Müslim, sadece Sultan Melikşâh tarafından affedilmekle kalmadı; aynı zamanda yanında getirmiş olduğu atları Sultana sunmak suretiyle onun memnuniyetini de kazanmış oldu. Çünkü bu atların içinde, Âmid önündeki baskında kendisini kurtarmış olan "Beşşar" adlı ünlü at da bulunuyordu (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 126 vd.; el-Bundarî, 1943: 78; Azimî Tarihi, 1988: 24; Sevim (İbnü'l-Adîm, Zubdetü'l-Haleb), 2005: II, 649 vd.)¹⁷.

6. Mervânî Emîri Mansur'un Seferi Durdurma ve Ülkesini Kurtarma Çabaları

Öte yandan, Fahrü'd-devle, bütün gücüyle Âmid ile Silvan şehir ve kalelerini kuşatmaya, Mervânî emîri Mansur da bu şehirleri ve kaleleri savunmaya devam ediyordu. Fakat, burada açık olan bir husus vardı. O da, Mervânî emîrinin uzun süre Selçuklu ordusuna dayanamayacağı hususu idi. Nitekim Mervânî emîri Mansur, bu gerçeği anlamakta ve kabul etmekte gecikmedi. O halde bu meselenin bir tek çözüm yeri vardı; o da Isfahan'daki Selçuklu sarayı idi. Mervânî emîri Mansur, Isfahan'a gidip, Sultan Melikşâh'ın merhametine ve himayesine sığınmaya karar verdi. Şartlar düşünüldüğünde,

¹⁵ İbnü'l-Esîr'e göre bu yer Bevâzic'tir.

¹⁶ Melik Teğiş, Venenc kalesinde kendisini sıkıştırmakta olan Sultan Melikşâh'ın Müslim bin Kureyş'i affetmesi karşısında son derece içerlemiş olmalı ki, Sultana "Ben Müslim bin Kureyş'ten daha aşağı bir adam mıyım?" şeklinde sitem dolu bir haber göndermiştir.

¹⁷ Müslim'in Sultan Melikşâh'a "Beşşar" adlı atını hediye etmesi sebepsiz değildi. Her Türk gibi Sultan Melikşâh da nitelikli atlara çok düşküdü. Bu atın süratli koşmada ve engel atlamada ününü duymuş olan Sultan, derhal onu diğer meşhur atlarla yarışa sokmuştur. Üstelik, bu at üzerine Müslim ile bahse bile girmiştir. Sultan, "Beşşar"ın birinci gelmesi üzerine de, duyduğu heyecan ve sevinçten dolayı yerinden fırlayıp ayağa kalkmıştır.

onun bundan başka çaresi de yoktu. Çünkü, Sultan Melikşâh, bu tehlikeyi durdurabilecek tek güç idi.

Mervânî emîri Mansur, savunmaya devam etmesi için yerine vekil olarak Hıristiyan veziri tabip Ebû Salim'i bıraktı. Kendisi de şehrin ileri gelenlerini yanına alıp, Isfahan'ın yolunu tuttu. Yanındaki heyetle Isfahan'a gelen Mansur, Sultan ile kendisi arasında arabuluculuk yapmaları için önce büyük Selçuklu komutanlarının teveccühünü kazanmak istedi. Bu düşünceyle komutanlardan Hâcib Kımaç'ın yanına gitti; fakat arabuluculuk hususunda ondan bir yardım alamadı. Ertesi gün, Sultanın dikkatini çekebilmek için saltanat çadırlarından birine değersiz bir at ile altın eşyalardan oluşan bir hediye paketi bıraktı. Ayrıca, aynı tür hediyelerden Sultan Melikşâh'ın eşi Terken Hatuna da gönderdi. Fakat onun bu kaba ve görgüsüzce davranışı, devlet görevlilerini son derece rahatsız etti. Hiçbiri yüzünü dönüp, onun bu hediyelerine bakmak bile istemedi. Fakat o, bu tür aşağılayıcı davranışlardan alınacak ve kırılacak derecede onuruna düşkün bir adam değildi. Dolayısıyla bu durum onu hiç etkilemedi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 63).

Kaba ve görgüsüzce davranışlarıyla herkesin gözünde kötü bir intiba bırakmış olan Mervânî emîri Mansur, sonunda vezir Nizâmü'l-Mülk ile görüşüp, Sultandan huzura kabulünü istirham etti. Fakat, Sultan Melikşâh, Mansur'u kabul etmek şöyle dursun, onun teklifini bile duymak istemedi. Dolayısıyla onun Sultan ile görüşme talebi, derhal geri çevrildi. Bu durum, hiç kuşkusuz, Mansur'un Diyâr-ı Bekr bölgesindeki hâkimiyetinin geleceği bakımından kötü bir alâmetti. Bu da göstermekteydi ki, Sultan Melikşâh, kendisini tamamen gözden çıkarmış bulunmaktaydı. Buna rağmen Mansur, umudunu yitirmedi; Sultan ile görüşebilmek ve seferi durdurabilmek için yeni yollar aramaya başladı.

Böyle durumlarda Sultan Melikşâh'ın üzerinde son derece etkili olan iki kişi vardı. Bunlardan biri vezir *Nizâmü'l-Mülk*, diğeri ise Sultanın eşi *Terken Hatun* idi. Mervânî emîri Mansur, bu defa Nizâmü'l-Mülk ile Terken Hatuna başvurarak, talebi hususunda onlardan yardım ve destek istedi. Siyasî olaylardaki etkisi ve rolü ile tanınan Nizâmü'l-Mülk ve Terken Hatun, bu görevi istemeye istemeye üstlendiler. Sultan Melikşâh, Diyâr-ı Bekr bölgesi için şimdiye kadar takip etmiş olduğu siyaseti değiştirmeyi sakıncalı bulduysa da, Terken Hatun ve vezir Nizâmü'l-Mülk'ün etkisiyle biraz yumuşadı; Mervânî emîri Mansur'a "*sadece Silvan (Meyyâfârikîn) şehir ve kalesini bırakabileceğini, Silvan dışında Diyâr-ı Bekr bölgesindeki bütün şehir ve kalelerin derhal Fahrü'd-devle'ye teslim edilmesi gerektiğini, ancak bu şekilde seferi durdurabileceğini*" bildirdi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 63 vd.).

Bu öneri, Mervânî emîri Mansur'un Diyâr-ı Bekr bölgesinde tutunabilmesi için son şansı idi. Fakat o, Hıristiyan veziri Sâlim'e danışmadan ve onun fikrini almadan bu öneriyi kabul etmek istemedi. Bölgedeki

savunmanın durumunu öğrenebilmek için derhal Hıristiyan vezirine bir mektup yazıp gönderdi. Ebû Sâlim'in savaş ruhu yükseklerden uçmaya devam ediyordu. Zira, onun cevap olarak gönderdiği mektupta, “*savunmanın başarıyla sürdürüldüğü, daha on yıl kuşatmaya dayanılabileceği*” şeklinde birçok ümit verici sözler söylenmekteydi. Bu haber üzerine ümit ve cesareti tekrar canlanmış olan Mansur, Sultan Melikşâh'ın önerisini hiç düşünmeden reddetti (Turan, 1980: 205; Sevim, 2005: III, 232). Fakat onun, bu suretle haddini aşarak, düşünceşizce vermiş olduğu ret cevabı, Sultanı son derece kızdırdı.

Mervânî emîri Mansur, her ne kadar Sultan Melikşâh'ın önerisini hiç düşünmeden reddetti ise de, bu işin altından nasıl kalkacağını kendisi de bilemiyordu. Buna rağmen o, vezirinin verdiği ümitle haftalarca Isfahan'da kaldı. Fakat durum değişmedi.

Mansur, paraya düşkün (harîs), eli sıkı (cimri) (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 215), kaba, görgüsüz, anlayışı kıt ve siyasî kavrayışı zayıf bir adamdı. Onda, bir hükümdarı değerli kılan erdemlerin hiçbiri yoktu. Fakat, servet bakımından son derece zengindi. Tâbiri caizse, kendisi tam bir kirli çıkı idi. Silvan'daki hazinesinde “*bir milyon dinar civarında bir serveti*” olmasına rağmen, dikkat çekmemek için yanına fazla para almamıştı. Onun bu arada parası bitti. Kendisi ve yanında getirdiği heyet perişan ve sefil bir duruma düştü. Mansur, Isfahan'daki hayatını sürdürebilmek için Selçuklu komutanlarından borç para dilenmek zorunda kaldı. Emîr Ayaz'dan 1000 dinar aldı ise de, bu para da ona yetmedi. Bu defa, tüccarlara 3000 dinar karşılığında 7000 dinar ödemeyi taahhüt ederek, onlardan borç para istedi. Tüccarlar, bu cazip teklife rağmen ona borç para vermek istemediler. *Çünkü Sultan Melikşâh, on sene önce (1075) yayınlamış olduğu bir tevki' (ferman) ile tefeciliği, yani faizle borç alıp vermeyi tamamen yasaklamıştı* (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 63 vd.).

Mervânî emîri Mansur, vezirinin verdiği güzel haberin zevkini uzun süre tadamadı; ekonomik sıkıntılarla boğuştuğu ve memleketinin durumunu az çok unutmış olduğu bir anda gelen kötü bir haberle ağır bir şekilde sarsıldı. Çünkü, tam bu sırada Fahrü'd-devle'den Sultana gelen habere göre, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki şehir ve kaleler birer birer düşmeye başlamıştı (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: 64). Artık vezirinin verdiği ümit sönmekte ve ufuk da kararmaktaydı.

Bu haber üzerine Mansur, geç de olsa, engellenmesi güç bir tehlike karşısında olduğunu anladı ve haklı olarak büyük bir endişe içine düştü. Bir şeyler kurtarabilmek için daha önce Sultanın kendisine yapmış olduğu ve kendisinin de reddetmiş bulunduğu teklifi kabul etmek düşüncesiyle tekrar harekete geçti. Fakat bu sırada Sultan Isfahan'da bulunmuyordu. Kardeşi Teğiş'in isyanı dolayısıyla Horasan'ın Venenc kalesi önünde idi. Mervânî emîri Mansur, süratle Venenc kalesi önüne gelip, Sultanın daha önce yapmış olduğu teklifi kabul ettiğini bildirdiyse de, artık iş işten geçmişti. Onun bu teklifi, Sultan tarafından reddedildi. Böylece Mansur, son şansını da yitirmiş oldu.

Mansur'un bu suretle uğramış olduğu hayal kırıklığı, onun ekonomik sıkıntılar altında ezilmiş hayatını büsbütün acılaştırdı.

Mervânî emîri, artık umutsuzluk uçurumunun tâ kenarına kadar gelmiş bulunuyordu. Tamamen içinden çıkılmaz bir durumuna düşmüştü. Her şey kötüye doğru gitmekteydi. Üzüntü ve ümitsizlikten dolayı ne yapacağını, kime başvuracağını, nereden yardım isteyeceğini bilemiyordu. Umutsuzluk, âdeta onun aklını başından almış gibiydi.

Mervânî emîri Mansur, işte böyle umutsuzluk içinde kıvranırken aklına bir anda parlak bir plân geldi: Musul-Halep emîri Müslim, Sultan Melikşâh'ın kız kardeşlerinden biriyle evliydi. O, seferin başında kendisi ile birlikte hareket ettiği için Sultan Melikşâh nezdinde suçlu duruma düşmüştü. Şimdi de gelip affedilmiş ve memleketine tekrar kavuşmuştu. Mansur'a göre, bu affedilme olayında, Sultan ile Müslim arasındaki akrabalığın önemli bir etkisi vardı. Bu düşünceyle tekrar harekete geçen Mansur, Sultanın kaybetmiş olduğu teveccühünü yeniden kazanabilmek için 60 bin dinar mihr vermek suretiyle kızlarından biriyle evlenme gibi acayip ve gülünç bir teklifte bulundu. Fakat onun, ümitsizliğin verdiği zihin bulanıklığı içinde yapmış olduğu bu acayip ve gülünç teklif, ciddiye alınmak şöyle dursun, Selçuklu devlet adamları tarafından alayla ve tiksintiyle karşılandı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 64). Böylece Mansur'un memleketini ve iktidarını kurtarmak için yapmış olduğu teşebbüslerin hiçbiri sonuç getirmedi.

7. Fahrü'd-devle'nin Mervânîlere Ait Şehirleri ve Kaleleri Birer Birer Düşürmesi ve Fethi Tamamlaması

Fahrü'd-devle için iç çekişmeler ve başarısız teşebbüslerle geçen 1084 yılından sonra, 1085 yılı zaferler yılı oldu: Türkmen kuvvetleri, bu yılın ilkbaharında Mardin'i ele geçirdiler. Bunu Siirt, Erzen ve Hasankeyf gibi şehirlerin düşüşü takip etti. Böylece tarihin akışı, tamamen Fahrü'd-devle'nin lehine, Mervânîlerin de aleyhine dönmüş oldu. Artık, Mervânî Emîrliği son nefesini vermekteydi.

Fahrü'd-devle'nin ihtirasının ana hedefini, Âmid ve Silvan şehirleri oluşturmaktaydı. Diğer şehirler ise, onun için ikinci derecede kalmaktaydı. Bundan dolayı işe, önce Âmid'den başlandı: Silvan kuşatmasını Hâcib Altuntak'a bırakan Fahrü'd-devle, Âmid önlerine gelip, komutayı bizzat eline aldı.

Yukarıda belirtildiği gibi, Âmid'i, Mansur'un yerine vekil olarak bıraktığı Hıristiyan veziri Ebû Sâlim savunmaktaydı. Bu sırada Ebû Sâlim için en büyük tehlike, Fahrü'd-devle'den çok, Âmid'in Müslüman halkından gelmekteydi. Çünkü, Ebû Sâlim'in idare anlayışı, Müslüman halkın sevgisini ve desteğini kazanabilecek nitelikte değildi. O, âdil ve herkesi kucaklayıcı bir idare çıkaramamıştı. Müslümanlara karşı daima dindaşları olan Hıristiyanları

tutmuştu. Bu yüzden Müslüman halk tarafından hiç mi hiç sevilmiyordu. Öte yandan, şehrin erzak durumu da gittikçe kötüleşmişti. Daha doğrusu, yiyecek maddeleri ve su aynı zamanda tükenmeye başlamıştı. Bu yüzden şehirde tahammül edilmez bir kıtlık meydana gelmişti. Çok miktarda erzak depolamış olan Hıristiyan halk, Ebû Sâlim'den aldığı cesaretle, bir fincan buğdayı bir dinar gibi çok fahiş bir fiyata satmaktaydı. Hatta bazı aç gözlü ve merhametsiz kişiler, bu fiyatı daha da yükseltmekteydiler. Şehrin idarecisi ve savunucusu Ebû Sâlim ise, âdeta bu durumu onaylarcasına sessiz kalmaktaydı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 65). Böylece, Ebû Sâlim'e ve Hıristiyan kitleye karşı nefrette tek vücut haline gelmeye başlayan şehrin Müslüman halkı, bir isyan ile patlamak üzere idi. Hatta, ortak tehlike karşısında olmak bile, halkın nefretini azaltamamıştı. Gerçekten de bu gelişme, kuşatılmış bir şehrin idarecisi ve savunucusu için son derece tehlikeli bir durum idi.

İçerideki durum böyle iken dışarıda da Fahrü'd-devle, bir taraftan Âmid kuşatmasını şiddetlendirirken, diğer taraftan da şehrin önündeki ekili ve dikili (bahçe, bostan, meyvelik, ekin tarlası) sahalarda ekonomik tahrip yaptırmaktaydı. Fahrü'd-devle'nin her iki faaliyeti de son derece etkili oldu. Artık, iç ve dış baskılara tahammül edemeyen şehrin Müslüman halkı, Selçuklu ordusunu bir kurtarıcı olarak karşılamaya hazır bulunuyordu. Bu hususta tek yapılacak iş, bir gaflet anında şehrin kapılarını gizlice Selçuklu ordusuna açmaktı. Nitekim, sonunda bu da oldu. Müslüman halktan bazı iş bilir kişiler, askerlerin silâhlarını bırakmış oldukları bir dinlenme ve gaflet anında şehrin kapılarını açtılar. Bu kapılardan baskın halinde Âmid'e giren Selçuklu ordusu, kısa sürede direnişi kırıp, şehre hâkim oldu (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 132). Başta Ebû Sâlim olmak üzere, Mervânîlerin bütün komutanları ve memurları tutuklandı. Böylece, “şehrin kuşatmaya 10 sene dayanabileceği” safsatası da yıkılıp gitmiş oldu.

Fahrü'd-devle, Selçuklu ordusuna şehirde yağma ve tahribat yaptırmadı. Fakat o, Müslüman halkın Hıristiyan halktan intikam almasını engelleyemedi: Müslüman halk, şehrin düşmesinden hemen sonra zapt edilmez bir kızgınlık nöbeti içinde harekete geçti; kendisine buğday satmamak veya vermemekle yaşatmış oldukları cehennem hayatının etkisiyle Hıristiyan idarecilerin ve halkın evlerine saldırdı. Şehirde, korkunç sahneler cereyan etti. Hıristiyan halkın nesi var nesi yoksa, hepsi soyulup soğana çevrildi (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 132).

Fahrü'd-devle, Âmid'deki ilk görevi sırasında edinmiş olduğu bilgiler ve tecrübeler sâyesinde, şehirde idaresini kurmakta ve yerleştirmekte pek fazla güçlük çekmedi: Fahrü'd-devle ilk atamaya, Âmid'in idaresini oğlu *Zaîm*'e vermekle başladı. Bunu, *Çubuk Beyin* şehrin “*şahne*”liğine (garnizon komutanı) tayini takip etti. Öte yandan Fahrü'd-devle, Âmid halkının içinde bulunduğu açlık ve sefalet durumunu da görmezlikten gelmedi; derhal dışarıdan çok miktarda buğday getirtip, halka dağıttı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX,

65). Böylece halk, yiyecek ve açlık sıkıntısından kurtarılıp, huzura kavuşturulmuş oldu.

Fahrü'd-devle, Âmid'deki işlerini tamamladıktan sonra bütün gücünü Silvan üzerinde topladı. Çünkü, içinde Mervânî hanedanının hazinesi bulunan Silvan şehri, hâlâ direnmekteydi. Kuşatmanın gereğinden fazla uzaması başta Fahrü'd-devle olmak üzere herkesi şüphelendirmişti. Kuşatmanın başındaki komutan Hâcib Altuntak'ın tam bu sırada ölümü, meselenin aydınlanmasına yol açtı. Fakat hikâyeye inanılacak gibi değildi: Hâcib Altuntak'ın terekesinde (ölenin özel eşyası), Silvan idarecilerinden gelmiş bazı mektuplar bulundu. Bu mektuplar vasıtasıyla, Silvan idarecileri tarafından Hâcib Altuntak'a sağlanan bir takım çıkarlar karşılığında bizzat kendisinin şehrin kuşatmasını uzatmış olduğu anlaşıldı (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 132).

Fahrü'd-devle, bundan sonra Silvan üzerine, bütün Selçuklu ve Türkmen beylerinin katıldığı yeni bir harekât başlattı: Bu cümleden olarak, şehrin dışarıyla irtibatı tamamen kesildi; kuşatma şiddetlendirildi; mancınıklarla sur duvarları tahrip edildi; burçların bir kısmı yıkıldı; ok yağmuru ile de şehrin içerisindekilere nefes bile aldırılmadı. Böylece Silvan halkının direnci tamamen kırılmış oldu. Zaten Âmid'in düşüşü, Silvan halkı için acı bir uyarı olmuştu. Artık direnmenin faydasız olduğunu anlayan Silvan halkı, şehirlerini kendi elleriyle teslim etti. Hapisten çıkarılan eski vezir Ebû Tâhir'in yol göstericiliği ile Mervânîlerin büyük hazinesi bulundu. Fahrü'd-devle, para, altın eşya ve çeşitli mücevherlerden oluşan ve bir milyon altın değerindeki bu hazinayı, oğlu Amîdü'd-devle vasıtasıyla Sultan Melikşâh'a gönderdi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 66 vd; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 66; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 132).

Diğer Mervânî kale-kentleri de kısa sürede Silvan'ın âkıbetini paylaştılar. Çünkü bunların hiçbirinde kuşatmaya uzun süre dayanabilecek büyüklükte garnizonlar (askerî birlikler) yoktu. Bu arada Mardin kalesi, *Moncuk* (Boncuk) *Böri* tarafından teslim alındı. Bir fırsatı değerlendiren *Çökürmüş* de, Cizre şehrini ele geçirdi (Kafesoğlu, 1973: 45). Bundan sonra Türkmen atlıları bölgede rüzgâr gibi estiler; kısa sürede bütün direniş noktalarını çöktürdüler; geri kalan bütün kale-kentleri birer birer zaptettiler. Böylece, Diyâr-ı Bekr bölgesi ile Van gölü havzasının fethi tamamlanmış ve Mervânî emîrliğinin siyasî varlığı tamamen sona ermiş oldu (1085)¹⁸.

¹⁸ Diyâr-ı Bekr bölgesindeki sadece Atak ve Siverek kalelerinin sahiplerine dokunulmamıştır. Bunlardan Atak kalesinin sahibi, direnmeden Selçuklu hâkimiyetini kabul ettiği için yerini korumuştur. Siverek kalesi sahibi Ermeni Bogusağ'ın yerini korumasının sebebi ise, onun bu arada Müslüman olup, Sultan Melikşâh'tan beylik menşuru almasıdır. Böylece, Türk-İslâm emîrliği sıfatını kazanmış Bogusağ ailesi, Türk beylerine bağlı olarak, Siverek'teki hâkimiyetlerini uzun bir süre devam ettirebilmiştir. (Kafesoğlu, 1973: 45). Selçuklu ve Türkmen beyleri, Diyâr-ı Bekr bölgesine dahil olan Ahlat'a da dokunmamışlardır. Mervânî emîrleri bir süre daha buradaki hâkimiyetlerini ve idarelerini devam ettirmişlerdir.

8. Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fetihten Sonraki Durumu

Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi ve ilhakı, Büyük Selçuklu Devletinin sınırlarını bir hayli genişletti. Fakat bu fetih, sadece devletin sınırlarını genişletmekle kalmadı; aynı zamanda Türkmen kitlelerine yeni hâkimiyet alanları ve yurtluklar da sağlamış oldu. Zira, fethin tamamlanmasından sonra Selçuklu ve Türkmen Beylerinin her biri, Fahrü'd-devle tarafından birkaç şehir ve kale ile ödüllendirilip, memnun edildi. Daha da önemlisi, Türkmen beyleri, kendilerine verilen ıktâ'ların yanı başlarında yeni kışlaklar ve yaylaklar oluşturup, arkalarındaki Türkmen kitlelerini de bu yerlere yerleştirdiler. Böylece bölgedeki Türkleşme hareketi de başlamış oldu. Kuzey Irak'ta yaşayan Arap göçebelere de, bundan sonra Diyâr-ı Bekr bölgesindeki yaylaklarına gelip gidemez oldular (M. H. Yınanç, Diyarbekir mad. İA: III, 612).

Öte yandan, arka arkaya kazandığı zaferlerle görevini başarıyla tamamlamış, gerekli tayin ve düzenlemeleri yapmış olan Fahrü'd-devle, artık itibarının en yüksek noktasına ulaşmış bulunuyordu. Bundan sonra Fahrü'd-devle için yapılacak tek bir iş kalmıştı. O da, gerekli açıklamalarda bulunmak, daha da önemlisi öneri ve buyruklarını almak için Sultan Melikşâh'ı ziyaret etmektir. Fahrü'd-devle, 1086 yılı içinde bizzat İsfahan'a gidip, bu görevini de yerine getirdi. Sultan Melikşâh da, yeni bir tayin menşuru vermek suretiyle Fahrü'd-devle'yi tekrar Diyâr-ı Bekr bölgesine gönderdi (Kafesoğlu, 1973: 45).

Diyâr-ı Bekr'in eski sahibi Mervânî emîri Mansur ise, bölge üzerindeki iddiasından bir türlü vazgeçmiş değildi. Melik Teğiş'in isyanının bastırılmasından sonra Sultan ile birlikte İsfahan'a dönen Mansur, hâlâ ortalarda dolaşıp durmakta, sızlanmalarına devam etmekteydi. Sultan Melikşâh, Bağdat civarındaki Harbi kasabasını Mansur'a ıktâ' ederek, onu da bu kasabaya gönderdi (Kafesoğlu, 1973, 46). Sultanın nezdinde, uygunsuzca ve görgüsüzce davranışlarıyla kendisini bir hayli düşürmüş ve küçülmüş olan Mansur, bundan sonra geri kalan hayatını, bu kasabada, memleketine dönme özlemi içinde, ah çekerek tamamladı.

9. Fahrü'd-devle'nin Görevini Kötüye Kullanması ve Görevden Alınması (Azli)

Görüldüğü gibi, savaş gücü (Türkmenler), siyasî ustalığı, sabrı ve dayanıklılığı, Fahrü'd-devle'ye önemli bir emîrlik ile muazzam bir şöhret kazandırmıştı. Fakat o, bu makamın ve şöhretin değerini bilemedi. Mesaisini, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki idaresini kuvvetlendirmede ve geliştirmede değil, servet toplamada kullandı. Özellikle onun toplamış olduğu bu serveti, gizlice Bağdat'a taşınması, bölgenin ileri gelenlerini son derece rahatsız etti. Fahrü'd-devle'nin bu durumu, ünlü hukuk bilgini Ebû Ali Belhî tarafından İsfahan'a bildirildi. Bunun üzerine Sultan Melikşâh, Fahrü'd-devle'yi derhal İsfahan'a çağırdı. Daha önce İsfahan'da, vassal bir hükümdar muamelesi görmüş olan Fahrü'd-devle, bu defa sanık sandalyesine oturtuldu. Yapılan araştırma ve

soruşturma sonucunda da, onun Diyâr-ı Bekr bölgesinden oldukça büyük miktarda bir servet topladığı ve bu serveti de Bağdat'a taşıyıp, güvence altına almış olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine Fahrü'd-devle, Sultan Melikşâh tarafından hemen görevinden alındı. Yerine de tanınmış hukuk bilgini Ebû Ali el-Belhî tayin olundu (1089) (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 70).

Fakat, Ebû Ali de idarede yetersiz ve zayıf kaldı. Bazı idarecilerin görevini kötüye kullanmalarını önleyemedi. Halkın şikâyetleri Sultan Melikşâh'a kadar ulaştı. Bunun üzerine Sultan Melikşâh, dürüst bir kişi olmasına rağmen Ebû Ali'yi görevinden almak zorunda kaldı. Ebû Ali'nin yerine, vezir Nizâmü'l-Mülk'ün önerisi ve isteği üzerine Fahrü'd-devle'nin oğlu Amîdü'd-devle getirildi (1090). Fakat, Amîdü'd-devle görev yerine gitmedi; eskiden geçerli olan geleneğe uyarak, yerine vekil olarak küçük kardeşi Ebû'l-Berekât'ı gönderdi. Ebû'l-Berekât'ın Diyâr-ı Bekr bölgesindeki idaresi, Sultan Melikşâh'ın 1092 yılında ölümüne kadar devam etti (Kafesoğlu, 1973: 46 vd.).

Sultan Melikşâh'ın Selçuklu ülkelerindeki büyük imar faaliyetlerinden Diyâr-ı Bekr bölgesi de nasibini aldı. Özellikle Âmid şehrinin surları Melikşâh'ın emri ile onarıldı ve yeni kitabelerle süslendi. Yine Sultanın emri ile Âmid Ulu camii bölgenin idarecisi Amîdü'd-devle tarafından tamir edilip, ilâveler yapılmak suretiyle daha da sağlamlaştırılıp güzelleştirildi (Kafesoğlu, 1973: 158, 161).

10. Sultan Melikşâh'tan Sonra Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Kurulan Türkmen Beylikleri

Sultan Melikşâh'ın ölümünden (1092) sonra geçen 10-15 sene içinde Diyâr-ı Bekr bölgesi ve çevresinde birçok Türkmen beyliği birden kurulmuştur. Bunların en önemlileri şunlardır:

- Bitlis ve Erzen'de *Dimlaç/Dilmaç veya Toğan (Doğan) Arslan Oğulları Beyliği* (1098-1394).
- Âmid'de *İnal veya Yınal Oğulları Beyliği* (1103-1183).
- Ahlat merkez olmak üzere Van gölü havzasında *Ahlatşâhlar veya Sökmenliler Beyliği* (1100-1207).
- Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ), Mardin ve Harput'da *Artuk Oğulları Beyliği* (1101-1409).

Şimdi de bu beyliklerin nasıl kurulduklarını ve Türkiye tarihinde oynadıkları rolü kısaca belirtelim:

Dimlac/Dılmaç veya Toğan Arslan Oğulları Beyliği

Beyliğe adını veren Şemsü'd-devle *Toğan Arslan*, 1104-1137 yılları arasında Bitlis ve Erzen emîri idi. Azerbaycan'daki Duvin şehri de onun idaresinde bulunuyordu. Toğan Arslan, bir kaynağa göre Anadolu'ya akın yapan ve muhtemelen de Malazgirt savaşına katılmış olan Türkmen beylerinden *Dimlac*¹⁹ oğlu *Muhammed*'in torunu, başka bir kaynağa göre de yeğeni idi. Babasının adı ise, *Hüsâmü'd-devle Tum Tigin*'di²⁰. Bu duruma göre, *Tum Tigin*, *Dimlaç* oğlu *Muhammed*'in ya oğlu ya da kardeşi idi (Sümer, 1999: II, 743 vd.).

Dılmaç oğlu *Muhammed*, Sultan Melikşâh devrinde, yaz aylarında Anadolu'ya akın yapan, kış aylarını da Halep'te geçiren Türkmen beyleri arasında gözükmektedir. Sultan Melikşâh, kardeşi *Tutuş*'u Suriye meliği tayin ettiğinde, kardeşinin emrine verdiği Türkmen beyleri arasında *Dimlaç* oğlu *Muhammed* de bulunuyordu (1078). Yukarıda belirtildiği gibi, *Dimlaç* oğlu *Muhammed*, yine Sultan Melikşâh'ın emri ile *Diyâr-ı Bekr* bölgesinin fethi faaliyetine de katılmıştır (1083-1085). Bölgenin fethinin ve ilhakının tamamlanmasından sonra da Bitlis, Erzen ve Batman gibi şehir ve kasabalar *Dimlâc* oğlu *Muhammed*'e ıktâ' edilmiştir. Bundan sonra *Dimlaç* oğlu *Muhammed*'in adı kaynaklarda bir daha geçmemektedir.

Toğan Arslan Oğulları, *Artuklular*'dan sonra Güney-Doğu Anadolu bölgesinin en uzun ömürlü hanedanı olmuşlardır. Bitlis ve Erzen'de, daha sonra beyliğe dahil edilen *Siirt*'te *Toğan Arslan Oğulları*ndan 14 bey hüküm sürmüştür. Aşağı-yukarı üç asır süren bu uzun hâkimiyet, Anadolu'nun bu

¹⁹ *Dimlâc* oğlu *Muhammed*'in babasının adı, Arap kaynaklarında, Arapçanın imlâsıyla ancak "*dimlâc*" (دملج) şeklinde yazılabilmektedir. Fakat Türkçede "*dimlâc*" diye bir kelime bulunmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, bu kelime eski Türkçede "*turkazlamak*, *sürgülemek*" anlamına gelen "*temle-mek*" fiilinden türetilmiş bir isim olmalıdır. Tıpkı "*tuka-mak*" fiilinden "*tıkaç*", "*gül-mek*" fiilinden "*güleç*", "*dög-mek*" fiilinden "*döğec*" (tokmak, tokucak), "*gör-mek*" fiilinden "*görec*" (göz bebeği), *k(g)ır-mak*" fiilinden "*gırac*" (mengene), "*tut-mak*" fiilinden "*tutaç*" (maşa) isimleri yapıldığı gibi "*temle-mek*" fiilinden de "*temleç*" ismi yapılmıştır. Bilindiği gibi, XI. yüzyıldan itibaren Türkçe kelimelerin başında bulunan "t" sesleri genellikle "d"ye dönüştürülmeye başlanmıştır. Bu duruma göre, bu kelimeyi "*dimlâc*" değil, "*temleç*" şeklinde okumak ve Türkçenin bugünkü fonetiğine göre de "*demleç*" şeklinde söylemek daha doğru olacaktır. "*Demleç*" de, kapının arkasına sürülen odun veya demir sürgü, mandal anlamına gelen bir kelimedir.

²⁰ Bu beyin adı Cl. Cahen "*İl Tekin*", M. H. Yınanç "*Yel Tigin*", O. Turan "*Alp Tekin*", F. Sümer de "*Tum Tigin*" (توم تگین) şeklinde okumuş ve yazmıştır. Kanaatimizce, bu ismi, -*tereddüt içinde de olsa*- en doğru okuyan ve yazan F. Sümer'dir. Zira Eski Türkçede, "*soğuk*" anlamına gelen "*tum*, *tumlug*, *tumlug*, *tumlumak*, *tumlutmak*, *tumlutmak*, *tumluglanmak*" gibi birçok kelime bulunmaktadır²⁰. "T" sesi "d"ye dönüşmek, yani "tum", "dum" şeklinin almak suretiyle bu kelime, Anadolu'da hem şahıs hem de yer ve mevki ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Meselâ "*Tum Yürek*" (şahıs ismi), "*Dumlu*" (hem şahıs hem yer ismi: Erzurum), "*Dumlu Kalesi*" (Ceyhan), "*Dumlupınar*" (Kütahya), "*Dumbeli*" (Sökmenâbâd), "*Dumluca*" (Divriği), "*Tumtaş*" (Diyarbakır) vs. gibi.

köşesinde Türk varlığının yerleşmesinde ve kökleşmesinde başlıca rol oynamıştır.

• İnal veya Yınal Oğulları Beyliği

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinin (Âmid ve çevresi) hâkimiyeti Şam meliği Tutuş'un eline geçmiştir. Tutuş'un 1095 yılında Selçuklu iktidarı için girdiği mücadelede hayatını kaybetmesinden sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinin idaresi, oğullarından Dukak'a bırakılmıştır. Bu sırada Dukak küçük yaşta olduğu için bölge bir süre komutan *Tuğ-tigin* tarafından idare edilmiştir (Sevim (İbnü'l-Adîm, Zubdetü'l-Haleb), 2005: II, 673). Tuğ-tigin'in bölgeden ayrılmasından sonra da Âmid'in idaresi *Sadr* adlı başka bir Selçuklu komutanına verilmiştir. Sadr ölünce de yerini kardeşi *Yınal*²¹ almıştır. Böylece Âmid'de Yınal Oğulları Beyliği oluşmuştur.

Yınal Oğullarının Âmid'deki hâkimiyetleri 80 yıl sürmüştür. Bu arada kendi paralarını bastıran ve şehrin surlarını onartıp üzerine kendi kitabelerini koyduran Yınal Oğulları beyleri, Âmid'i parlak bir kültür merkezi haline getirmişlerdir. Özellikle Yınal Oğulları beylerinin şehirde oluşturdukları "*140 bin ciltlik muazzam kütüphane*", bu kültürel gelişmeye her yönüyle tanıklık etmektedir (Turan, 1987: II, 474). Âmid 1183 yılında Artuk Oğullarının eline geçmiştir. Böylece şehirdeki Türk hâkimiyeti Artuklularla devam etmiştir.

• Ahlatşâhlar veya Sökmenliler Beyliği

Ahlat, Sultan Alp Arslan zamanında (1063-1072), Selçuklu ve Türkmen beylerinin Anadolu'ya yaptıkları akınlarda gaza üssü olarak kullanılmıştır. Özellikle ünlü Türkmen Beyi Afşin, İç ve Batı Anadolu'ya yaptığı akınlara hep

²¹ "*Inal*", Göktürklerde, Uygurlarda, Kıpçaklarda ve Oğuzlarda kullanılan eski bir Türk unvanıdır. "*Ina-*" fiil köküne "*-l*" ekinin getirilmesiyle yapılmış bir kelimedir. "*İnanılır, güvenilir kişi*" anlamına gelmektedir. Türkler, bazı kelimelerin başındaki "*i*" sesini pek iyi çıkaramamaktaydılar. "*Inal*" kelimesinin başındaki "*i*" da bu tür seslerden biridir. Bunun için onlar bu kelimeyi, Selçuklu devrinde "*i*" sesini ya "*i*"ye dönüştürerek "*inal*" şeklinde, ya da "*i*"nın önüne "*y*" ilâve ederek "*yınal*" (يِنَال) şeklinde de söylemişlerdir. Bilindiği gibi, "*yınal*" unvanını son olarak Tuğrul ve Çağrı Beylerin üvey kardeşi İbrahim Yınal kullanmıştır. İbrahim Yınal'dan sonra inal veya yınal kelimesi unvan olarak değil, erkek ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Burada sorulması ve cevaplandırılması gereken bir soru da şudur: Âmid'de bir beylik kurmuş olan Yınal Oğullarının İbrahim Yınal ile bir ilgisi var mıydı? Bu hususta kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Fakat, eski Türk geleneğine göre, Türk toplumunda ataya, yani baba ve dedeye çok değer ve önem verilmekteydi. Onların adları ve hatıraları, özellikle ölümlerinden sonra da yaşatılmak istenmekteydi. Bunun için Türkler, erkek çocuklarından birine veya birkaçına genellikle kendi baba ve dedelerinin adını vermekteydiler. Yınal Oğulları beylerinden birinin adının Yınal, diğerinin de İbrahim olması, bu gelenekle ilgili olabilir. Dolayısıyla buradaki Sadr ve Yınal kardeşlerin, İbrahim Yınal'ın oğulları veya torunları olması, hiç de imkânsız değildir.

Ahlat'tan çıkmış, dönüşünde de, Bizans ordularına yakalanmamak için Toros dağları üzerinden Halep'e inmiştir. Malazgirt zaferinden sonra *Hâcib Sunduk*'un idaresine bırakılmış Ahlat'a birçok Müslüman bilgin, din adamı, mutasavvıf, sanatkâr ve tüccar gelip yerleşmiştir.

Diyâr-ı Bekr bölgesi, 1085 yılında fethedilip Büyük Selçuklu Devletine ilhak edilmesine rağmen bölgeye dahil olan Ahlat, hâlâ Mervânî emîrleri tarafından idare edilmekteydi. Mervânî emîrlerinin kötü idaresinden bıkmış ve usanmış olan Ahlat halkı, Selçukluların Azerbaycan meliği Kutbeddîn İsmail'in komutanlarından adâleti ve dirayetiyle ünlü *Sökmen*'i²² şehirlerine davet ettiler. Bu davet üzerine emîr Sökmen Ahlat'a gelip, şehrin idaresini eline aldı (1100). Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar da, sadakatinden ve iyi hizmetlerinden dolayı başta Ahlat olmak üzere Van gölü havzasındaki bütün şehirleri ve kaleleri Sökmen'e iktâ' etti (Turan, 1973: 86; Sümer, 1990: 53, 68). Böylece Ahlat merkez olmak üzere Van gölü havzasında Büyük Selçuklu Devletine bağlı yeni bir Türkmen beyliği kurulmuş oldu.

Emîr Sökmen'den sonra devrin kaynaklarında "*Sökmeniyye, Ahlatşâh ve Ermenşâh*" gibi ad ve unvanlarla anılan Sökmenli beyleri (Turan, 1973: 84), Van gölü havzasına bir asırdan fazla bir süre hâkim oldular. Bu süre içinde hâkimiyet sahalarını kuzeyde Kars'a, güneyde de Silvan'a (Meyyâfârikîn) kadar genişlettiler. Kuzeyden gelen Gürcü istilâlarına karşı başarıyla mücadele ederek, bölgedeki Türk hâkimiyetini korudular.

Ahlat, Sökmenli beylerinin hâkimiyetinde, İslâm dünyasının en büyük şehirleriyle aynı imkânlarla sahip ve onlarla her bakımdan yarışır parlak bir kültür merkezi haline gelmiştir. Şehirde, başta Türkçe olmak üzere üç dil konuşulmaktaydı (Nesevî, 1934: 123;). Saltuklu hanedanından bir melike olan II. Sökmen'in eşi *Şâhbânû Hatun*, bir yangın sonucunda tamamen harap olan Ahlat'ı büyük paralar harcamak suretiyle yeniden imar ettirip, yörede birçok köprü ve han yaptırarak döneme damgasını vurmuştur. Özellikle, Ahlat'ın kale ve sur burçları *Karakuş* adlı bir Türk mühendis tarafından yeniden yapılmıştır ki, bu mühendisin yaptığı iş son derece beğenilmiş ve takdir edilmiştir.

Anadolu'nun en ünlü mimarları ve ahşap ustaları da Ahlat'tan çıkmıştır. Ahlatlı mimarlar ve ahşap ustaları, kendi şehirlerinin imarında olduğu gibi diğer şehirlerin imarında da başlıca rol oynamışlardır. Meselâ Konya'daki Alâeddîn caminin minberi, *Ahlatlı Hacı Mengüberti*'nin elinden çıkmıştır (1155). Tercan'daki Mama Hatun türbesi ve kervansarayı ile Divriği'deki "Darü's-şifâ"

²² Kaşgarlı Mahmûd'a göre, "*sökmen*", aplere, yiğitlere verilen bir unvandır. "*Sök-*" fiil köküne "*men*" isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş bir kelimedir. "*Düşman saflarını söken, bozan, dağıtan*" anlamına gelmektedir. Sökmenli Beyliğinin yıkılmasından sonra (1207) "*Sökmen*" adı unutulmamış, Selçuklu ve özellikle Osmanlı devrinde, bölgede Van vilâyetine bağlı bir sancak merkezinin adı olarak (Sökmenâbâd=Dumbeli (Soğukbeli) uzun süre yaşamıştır. Sökmenâbâd, bugün İran toprakları içinde kalmış olup, Hoy şehrine iki konak (60-70 km) mesafede bulunmaktadır.

gibi Mengüçük hanedanına ait eserler de, Ahlatlı mimarlar tarafından inşa edilmiştir (Turan 1973: 117, 120; Kienitz, Tercüman: 1001 Temel Eser: 121; Cahen, 2000: 208; Sevim, 1987: II, 467 vd.; Sevim, 2005: I, 522).

Sökmenliler döneminde Ahlat; tıp, felsefe, astronomi, kimya ve dinî bilimlerde en parlak dönemini yaşamıştır. Başta Ahlat olmak üzere Erciş, Van, Malazgirt ve Hani gibi şehir ve kasabalarda devrine damgasını vuran birçok büyük din bilgini ve sufi yetişmiştir (Geniş bilgi için bkz. Turan, 1973: 120-122).

Sökmenli beyleri, özellikle Ahlat'ta iyi bir idare çıkarmışlardır. Sökmenli beylerinin sağladıkları huzur ve güven ortamı sonucunda da Ahlat'ta sanat, ticaret ve İslâmî bilimler son derece gelişmiştir. Bu özelliğinden dolayı da, devrin yazarları Ahlat'ı daima “*Kubbetü'l-İslâm*” unvanıyla anmışlardır (İbn Bîbî, 1956: 377, 425).

Tarihî kayıtlara göre, esnaf ve sanatkârının çok olmasından dolayı Anadolu'nun ilk *Ahî* teşkilâtlarından biri de Ahlat'ta kurulmuştur. Diğer Anadolu şehirlerindeki Ahîler gibi Ahlatlı Ahîler de, Sökmenli iktidarının sona ermesinden sonra şehirlerine sahip çıkmışlardır. Onlar, şehirlerini ele geçiren Eyyübîleri işgalci olarak görmüşlerdir. Şehirlerinin idaresini bırakmamak için de Eyyübîlere karşı amansız bir mücadele vermişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 231; Sümer, 1990: 54).

• Artuklular Beyliği

Artuk Bey, Sultan Melikşâh döneminin en yetenekli ve en muktedir Türkmen beylerinin başında gelmekteydi. Babasının adı Eksük olup²³, Oğuzların “*Döger*” boyundan idi (Sümer, 1972: 244). Dolayısıyla Artuk Beyin arkasında Türkmen savaşçılarından oluşan kalabalık bir kitle bulunuyordu. Artuk Bey, özellikle Anadolu'da yeni bir bölge fethedebilecek ve burada da kendi beyliğini oluşturabilecek yetenekte bir komutandı. Onun asıl gayesi de bu idi. Fakat Sultan Melikşâh, ona bu imkânı ve fırsatı vermemiştir. Şam'da kuvvetli bir meliklik oluşturmaya çalışan Tutuş, Kudüs'ü Artuk Beye iktâ' edip, onun gücünden yararlanmak istemiştir. Sultan Melikşâh, aynı şekilde kardeşi Tutuş'un da Kuzey Suriye'de Artuk Bey vasıtasıyla kuvvetler dengesini bozacak şekilde güçlenmesine müsaade etmemiştir.

Artuk Bey, 1091 yılında Kudüs'te öldü. Geride *Sökmen* ve *İl-gazi* adlarında gayesini gerçekleştirecek iki yetenekli oğul bıraktı²⁴. Sökmen ve İl-gazi kardeşler, 1096 yılına kadar Kudüs'ü idare ettiler. Bu tarihte Kudüs'ü Mısır

²³ “*Eksük*”, bugünkü Türkçedeki “*eksik, noksan*” kelimesinin, “*artuk*” da “*artık, fazla*” kelimesinin eski şeklidir. Kanaatimizce bu isimler, Eksük ve Artuk Beylere doğumlarıyla ilgili olarak verilmiş isimler olmalıdır. Çünkü, Türklerde erken doğan çocuklara genellikle “*Eksük*”, geç doğan çocuklara da “*Artuk*” isimleri verilmekteydi.

²⁴ Artuk Beyin 8 oğlu vardı. Bunlardan sadece Sökmen ve İl-gazi tarihte rol oynamıştır.

Fatımîlerine kaptıran Artuk oğulları, Büyük Selçuklu Devletinden yeni görevler aldılar. Bunlardan Sökmen, 1101 yılında *Hasankeyf*'i ele geçirip, burada kendi beyliğini kurmak suretiyle (Hasankeyf kolu) babasının idealini gayesine ulaştırdı. Sökmen, daha sonra *Suruç* ve *Mardin*'i de alarak, beyliğinin topraklarını genişletti. Kardeşi İl-gazi ise 1108 yılından itibaren Mardin'e yerleşerek, burada Güney-Doğu Anadolu bölgesinin en uzun ömürlü Artuklu hanedanını kurdu (Mardin kolu) (İbnü'l-Ezrak, 1992: 29-31; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 235, 279 vd.). İl-gazi'nin yeğeni Belek de, Çubuk oğlu Muhammed'in ölümünden sonra *Harput*'a sahip olarak, bu beldeyi Beyliğin topraklarına dahil etti (1113). Daha sonra (1185) hanedandan II. Sökmen de burada Artuk Oğullarının Harput şubesini oluşturdu.

Artuklu beyleri, beyliklerini kurarlarken genellikle kendi boyları olan "Döger"lere dayanmışlardır. Nitekim, Memlûklü kaynakları, XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Urfa, Siverek, Suruç, Harran, Caber ve Rakka yöresinde, "Döger boyundan 30 bin, 5 bin ve 3 bin çadırlık büyük kitlelerin yaşamakta olduğunu" belirtmişlerdir. Ayrıca yöreye Bayındır, Kınık, Beydili ve Afşar boylarından da birçok oymak daha gelip yerleşmiştir (Turan, 1973: 138; Cahen, 1955: CCXLIII, 81 vd).

Yukarıda belirtildiği gibi, Artuk Oğulları, beyliklerini *Hasankeyf* (1101-1231), *Mardin* (1108-1409) ve *Harput* (1185-1234) olmak üzere üç kol halinde sürdürmüşlerdir. Onlar, hâkim oldukları şehirdeki kuvvetli idarelerine rağmen mahallî güç olmaktan kendileri kurtaramamışlardır. Bu yüzden Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu, Suriye Türk Atabeylikleri, Eyyûbîler, İlhanlılar ve Memlûkler gibi büyük devletlerin hükümdarlarını kendilerine metbu' tanımak zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla Artuklu beyleri, vassal hükümdar olarak ancak "emîr" ve "melik" unvanlarını alıp kullanabilmişlerdir. Ayrıca onlar bu unvanlara "alp, kutlug, inanç, beg ve yabgu" gibi eski Türk unvanlarını ilâve etmek ve bastırdıkları paralara da mensup oldukları "Döger" boyunun damgasını naksettirmek suretiyle Türk kültürüne bağlılıklarını göstermekten geri kalmamışlardır (Turan, 1973: 201, 203, 217; Sevim, 2005: I, 125-130, 523).

Artuklu beyleri, Haçlı Devletlerinin saldırı ve istilâlarına karşı bölgeyi başarıyla savunmuşlardır. Özellikle, Sökmen, İl-gazi ve Belek gibi ilk Artuklu beyleri yaptıkları savaşlarda bazı Haçlı reislerini yenip tutsak almışlardır. Onların bu başarıları, bölgede çok miktarda konar-göçer hayat yaşayan Türkmen kuvvetleri sayesinde mümkün olabilmektedir. Artuklu beyleri, sefere çıkacakları zaman eski Türk âdeti gereğince bölgedeki Türkmen obalarına birer "kırmızı ok" göndermekteydiler. Bu okları alan oymak reisleri de, atları, silâhları ve azıklarıyla birlikte obalarının savaşçıları yanlarına alıp, kısa sürede Artuklu beylerinin arkasında toplanmaktaydılar (Köprülü, İA, I, 621; Turan, 1973: 202)²⁵.

²⁵ "Ok göndermek" Oğuz Türklerinde savaşa davet, çağrı anlamına gelmekteydi. Selçuk Beyden sonra Türkmenlerin (Oğuzlar) başına geçen Arslan Yabgu, savaşa karar verdiği zaman,

Artuklu beylerinin bölgeye yerleşmeleriyle Anadolu'nun bu köşesinde yeni bir devir açılmıştır. Daha da önemlisi, Artuklularla birlikte Güney-Doğu Anadolu bölgesinin etnik yapısı ve kültürü temelden değişmeye başlamıştır. Artuklu beyleri, kültürlerinin kalıcı eserlerini genellikle mimari alanda vermişlerdir. Onlar, özellikle, hâkim oldukları şehirleri cami, medrese, hastane, kale, saray, türbe, köprü (Dicle, Malabadi, Çermik, Koçhisar, Artuklu köprüleri), çeşme ve hamam türünden dinî, ilmî ve sosyal hizmet veren eserlerle donatmışlardır. Tıpkı Türkiye Selçukluları ve Beylikler dönemlerini olduğu gibi Artuklu devrini de sembolize eden en önemli eser, hemen hemen her şehirde inşa edilmiş olan “*ulu cami*”lerdir. Artuklu beyleri, Mardin, Hasankeyf, Âmid (Diyarbakır), Koçhisar (Kızıltepe/Duneyisir) ve Harput gibi şehirlerin bazılarında bir, bazılarında da birden fazla “*ulu cami*” yaptırmışlardır (Turan, 1973: 213-218; Sevim, 2005: I, 524 vd.).

Sonuç

Buraya kadar vermiş olduğumuz bilgiyi yeniden gözden geçirecek ve değerlendirecek olursak, şu sonuçlara varmamız mümkün olabilmektedir:

- Tuğrul Beyden itibaren Selçuklu sultanlarının takip ettikleri siyasetin başlıca hedefi, Selçuklu hâkimiyeti altında İslâm dünyasının siyasî ve manevî birliğini kurmaktır. Bunun için Selçuklu sultanları, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde hüküm süren mahallî iktidar sahiplerini birer birer Büyük Selçuklu Devletine bağlamışlardır. Kendi yüksek hâkimiyet haklarını tanımaları ve takip ettikleri siyasetin dışına çıkmamaları, yani vassallık yükümlülüklerini yerine getirmeleri şartıyla da onlara tam bir muhtariyet hakkı tanımışlardır. Aksi takdirde onların siyasî hâkimiyetlerine tamamen son verip, topraklarını da ilhak etmişlerdir. İşte bu mahallî iktidar sahiplerinden biri de Diyâr-ı Bekr bölgesini hâkimiyeti ve denetimi altında bulunduran Mervânî ailesi idi: Mervânî emîri Mansur, 1058 yılında kendi arzusu ile Sultan Tuğrul Beyi metbu' tanıyıp, Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetine girmekle bölgedeki siyasî varlığını koruyup, devam ettirmişti. Fakat Mansur, elde ettiği bu avantajın ve imtiyazın kıymetini takdir edememiştir; ülkesinde izlediği İslâm aleyhtarî politikalar ve vassallığa aykırı olarak Fatimî Devletiyle yaptığı gizli veya açık ittifaklarla

Türkmen kuvvetlerini toplamak için onların obalarına ok ve yay göndermekteydi. Bu okları ve yayları alan boy başkanları da atları, silâhları ve azıklarıyla birlikte obalarının savaşçılarını yanına alıp, kısa sürede Arslan Yabgu'nun arkasında toplanmaktaydılar. Bu gelenek, Harezşâhlar Devleti ordularında da vardı: Tarihî kayıtlara göre, Harezşâhlar Devleti hükümdarı Celâleddîn Mengüberti, ordusunun komutanlarına, yani “han, melik, emîr ve pehlivanlara (öncü kuvveti komutanı)” “*kırmızı oklar*” göndermekteydi. Bu okları alan birlik komutanları da, Sultanın arkasında toplanmak için maiyetlerindeki askerlerle derhal harekete geçmekteydiler. Okların özellikle kırmızıya boyanması, kanı, yani savaşı temsil etmekteydi (Nişâbü'rî, 1332: 12; Ravendî, 1957: I, 87-89; Reşideddîn Fazlullâh, 1960: 7-9, Köymen, 1989: I, 79-86; Nesevî, 1934: 140; Koca, 2005: 185 vd.).

kendi âkıbetini bizzat kendi eliyle hazırlamıştır. Böylece Sultan Melikşâh, haklı olarak Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethine ve ilhakına karar vermiştir.

• Sultan Melikşâh'ın, Diyâr-ı Bekr seferi için son derece muktedir bir komutan olan Artuk Bey yerine Abbasî Halifesinin eski veziri Fahrü'd-devle'yi başkomutan tayin etmesi, isabetli ve doğru bir karar olmamıştır. Nitekim bu isabetsiz ve doğru olmayan görevlendirme, Artuk Beyin seferden ayrılıp gitmesiyle sonuçlanan Artuk Bey-Fahrü'd-devle tartışmasına sebep olmuştur. Bu durum da fethi ve ilhakı bir hayli geciktirmiştir.

Diyâr-ı Bekr seferinde, Artuk Bey'in ikinci derecede tutulmak istenmesinin, yani Fahrü'd-devle'nin emrine verilmesinin sebebi ne olabilirdi? Bu durum Sultan Melikşâh'ın denge siyasetiyle ilgili gözükmektedir. Eğer, bu görev Artuk Beye verilmiş olsaydı, fetihden ve ilhaktan sonra bölgede hiç kuşkusuz yine Artuk Bey liderliğinde kuvvetli bir Türkmen Beyliğinin kurulma ihtimali vardı. Kanaatimizce, Sultan Melikşâh, kendisine rakip ve kuvvetli bir Türkmen beyliğinin kurulacak olmasından çekinmiş ve korkmuş olmalıdır.

• Diyâr-ı Bekr'in fethinin ve ilhakının Türk tarihi bakımından en önemli sonucu, bu fetih ve ilhakla birlikte Türkmen kitlelerinin akın akın gelip, bölgeye yerleşmeleridir. Nitekim, yukarıda görüldüğü gibi, fetihden ve ilhaktan sonra bölgenin şehirleri ve kaleleri Selçuklu ve Türkmen beylerine birer birer ıktâ' edilmiştir. Şehirlerin ve kalelerin çevresindeki en güzel yaylalar ve otlaklar da Türkmen boyları tarafından tutulmuştur. Bu yerleşme ve Türkleşme de, bölgede bir süre sonra ortaya çıkan *Toğan Arslan Oğulları*, *Yınal Oğulları*, *Sökmenliler* ve *Artuklular* gibi Türkmen beylikleri döneminde daha da kuvvetlendirilmiş ve kökleştirilmiştir. Böylece bölgenin etnik yapısı ve kültürü temelden değişmeye başlamıştır.

• Diyâr-ı Bekr bölgesinde kurulmuş olan Türkmen Beyliklerinin, aradan geçen az veya çok zaman sonra siyasî varlıklarını yitirip ortadan kalkmaları, bölgedeki Türklüğün lehine olan tarihî gelişmeyi değiştirmemiştir. Özellikle, Moğol istilâsı Orta Asya'dan ve İslâm ülkelerinden Anadolu'ya kalabalık Türkmen kitleleri sürmüştür. İran ve Irak'a hâkim Moğol İlhanlı Devletinin XIV. yüzyılın içinde parçalanıp dağılması da, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da iki Türkmen devletinin birden tarih sahnesine çıkmasını sağlamıştır. Bunlardan biri *Karakoyunlular*, diğeri ise *Akkoyunlular Devleti*dir. Karakoyunlular, Van gölü kıyısındaki Erciş'i kendilerine merkez edinip, Erzurum-Musul arasındaki sahalara, yani Anadolu'nun doğu uçlarına yerleşmişlerdir. Akkoyunlular da Diyarbakır merkez üzere Güney-Doğu Anadolu bölgesinde yurt tutmuşlardır. Tamamen Oğuz (Türkmen) boylarına dayanan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkleri, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde, daha önce Toğan Arslan Oğulları, Yınal Oğulları, Sökmenliler ve Artuklular tarafından kuvvetlendirilip, kökleştirilmiş olan Türk kimliğini ve Türk kültürünü, XV. yüzyıl içinde devam ettirerek, tarihî görevlerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Fakat, XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Karakoyunlu hükümdarı Cihângîr'i

yenip, devletin merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşınması, bölgeden çok miktarda Türkmen kitlesinin İran'a göçmesine sebep olmuştur. Türklüğün aleyhine olan bu gelişme, bununla da sınırlı kalmamıştır: Türk kökenli bir aileden gelen Şah İsmail'in Türkmen kitlelerine dayanarak, XVI. yüzyılın başlarında, Doğu Anadolu ve İran'a hâkim Akkoyunlular Devletini yıkarak Safevî Devletini kurması, Anadolu Türklüğü için tam bir felâket olmuştur²⁶. Zira, mezhep ideolojisine dayanan bu devlet, Türkmen kitleleri için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Dolayısıyla, bu zamana kadar İran'dan Anadolu'ya olan Türk göçleri, birden yön ve yer değiştirmiştir. Şah İsmail'in yoğun mezhep propagandaları sonucunda, sadece Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'dan değil, Batı Anadolu'dan da, özellikle Teke (Antalya) ve Menteşe (Muğla) ellerinden de birçok Türkmen kitlesi İran'a göç etmiştir. Bu durum, özellikle Doğu Anadolu'daki Türk nüfusunu azaltmış ve zayıflatmıştır. Daha da kötüsü, Şiîlik inancı, İran'ı âdeta bir "demirperde" ülkesi haline getirmiştir. Bu yüzden, Anadolu Türklüğü ile İran ve Türkistan Türklüğü arasındaki kültür alış-verişi en az dereceye düşmüştür (Sümer, 1993: IV, 10)²⁷.

- Akkoyunlu Türkmen Devletinin merkezini İran'a (Tebriz) alması ve bunun arkasında da İran'da mezhep ideolojine dayanan Safevî Devletinin kurulması, Doğu ve Güney-Doğu Türklüğünü nüfus bakımından zayıflatmışsa da bölgedeki Türk varlığını tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bölgede kökleşmiş olan Türk varlığı Memlûklu ve Osmanlı hâkimiyeti dönemlerinde de kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Bu durumu Memlûklu ve Osmanlı dönemlerinin kaynakları açıkça ortaya koymaktadır. Meselâ, Urfa'nın kuzey doğusundaki yöreler Oğuzların "Döğer oymakları" tarafından yoğun bir şekilde iskân edilmiştir ki, Memlûkler devrinde bu yerler onların kendi boy adlarıyla, yani "Döğürlü" adıyla anılmaktaydı (Sümer, 1972: 254). Ayrıca bu yöreye "Bayındır, Kınık, Beydili ve Afşar" gibi Oğuz boylarından da bir çok oymak daha yerleşmiştir. Tarihçi Naima'nın verdiği bilgiye göre de, Osmanlı devrinde Diyarbakır ile Halep arasındaki en güzel yaylaklar tamamen "Beydili oymakları" tarafından tutulmuştur (Sümer, 1972: 299, 302 vd.).

²⁶ İran, Şah İsmail'den itibaren 1925 yılına kadar hep Türk hanedanları (Safevî, Afşar, Kaçar) tarafından idare edilmiştir. İran'da, Farsların devlet kuramaması, aksine Türklerin devlet kurması, Anadolu Türklüğünün tamamen aleyhine olmuştur. Zira, Şiîlik örtüsü altında Fars kültürü, bu ülkede Türk dilini yok edemediyse de, Türklerin duygu ve inançlarını büyük ölçüde değiştirmiştir. Onları, âdeta Türkçe konuşan Farslar haline getirmiştir. Daha da kötüsü, onların Anadolu'ya olan göçlerini tamamen durdurmuştur. Üstelik, yazı dilinde İran ile Anadolu Türkleri arasındaki birliği ve bağı da koparmıştır. İran'daki Türk hanedanlarının zararları bununla da sınırlı kalmamıştır. Onlar, özellikle Orta Asya Türkleri ile Anadolu Türkleri arasına âdeta bir demir perde çekerek, kültür ve nüfus akışını daima engellemişlerdir. Osmanlı Devleti, çok uğraşmasına rağmen bu İran engelini ortadan kaldırıp, Orta Asya yolunu açamamıştır. Kanaatimizce Osmanlı Devleti batıda heba ettiği büyük gücünü doğuda kullanmış olsaydı, Türklüğün bugünkü durumu tamamen başka olabilirdi.

²⁷ Bu hususta geniş bilgi almak için bkz. F. Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976.

• Diyâr-ı Bekr bölgesine Türk topluluklarının yerleşmesini ve Türk kültürünün hâkimiyetini, yine bölgedeki tarihî yer adları da dolaylı olarak desteklemektedir. Meselâ, Diyâr-ı Bekr bölgesinde “*Türkmen veya Türkân*” (Diyarbakır), “*Karkın-dere*” (Diyarbakır), “*Karakeçi*” (Siverek), “*Kanlı-avşar*” (Urfa), “*Döger*” (Urfa), “*Salur*” (Karacadağ), “*Kımk*” (Ahlat), “*Türkmen-deresi*” (Mardin) “*Harezmî veya Harezmi*” (Mardin, Urfa), “*Çekil/Çiğil*” (Diyarbakır), “*Halaç*” (Van), “*Çarugî/Çaruklu*” (Diyarbakır), “*Kanlı Madrabı*” ve “*Bismil/Basmıl*” (Diyarbakır) gibi Oğuz boylarının ve Türk topluluklarının adını taşıyan birçok yer ismi bulunmaktadır (Gökalp, 2007: 623 vd., 626, 633; Sezen, 2006; Turan, 1973, 128)²⁸. Türk kültürünün hatırasını üzerinde taşıyan bu yer adları, bölgedeki bugünkü Türk etnik yapısının da hâlâ en açık delillerini oluşturmaktadır. Ayrıca, ilk Türkmen Beyliklerinin kurulmasından itibaren kaynaklarda geçen “*Koçhisar, Yarukiye*”²⁹, *Sökmenâbâd, Akçakale, Ahncak, Akçahisar, Sürmeli, Viranşehir veya Örenşehir, Ovacık, Karahan, Kara-taş, Gölcük, Bademlü* (Ergani), *Ak-ziyaret, Şeyh Künbed,*” gibi Türkçe köy ve kasaba adları, “*Karacadağ, Tarman Arığı, Aladağ, Gümüştepe, Bulanık Dere, Balıklı Göl, Karaman Suyu* (Ab-ı Karaman=Batman Suyu), *Murat, Aksu, Karçuk, Esen Dere*” gibi dağ, göl ve akarsu adları ile “*Sultan Yaylak, Uyku Pınarı, Ağa Deve, Akkaya Bingöl, Pamuklu, Akmataş, Karaköprü, Karaman köprüsü* (cisr-i Karaman), *Karamağara, Demirköprü, Devegeçidi, Deveboynu,*” gibi yöre ve mevki adları da bölgedeki Türkleşmeye bütün yönleriyle tanıklık etmektedir (Ebû Bekr-i Tihriânî, 1993: II. cüz, 615-629; Turan, 1973: 129, 239 vd.).

• Eski Türk devletlerinin yapısında ikili sistem hâkimdi. Dolayısıyla eski Türk devletlerinde “*ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler*” genellikle “*doğubatu, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük*” şeklinde hep ikiye ayrılmaktaydı. Bu anlayışın ve uygulamanın bir örneğini “*Âmid*” (Diyarbakır) şehrinin yapısında da görmek mümkündür. Meselâ Osmanlı devrinde (1530) Âmid şehri, “*Âmid-i Şarkî*” ve “*Âmid-i Garbî*” şeklinde birbiriyle bitişik iki kasaba halinde idi. Şehir bu özelliğini, Osmanlı Devletinin sonuna kadar devam ettirmiştir. Ayrıca, “*Yukarı Ağadeve-Aşağı Ağadeve*” (Karaköse), “*Aşağı Oğuzdan-Yukarı Oğuzdan*” (Ahlat), “*Gölcük-i Ulyâ ve Gölcük-i Süflâ*” (Yukarı Gölcük-Aşağı Gölcük: Harput), “*Kopuz-ı Ulyâ-Kopuz-ı Süflâ*” (Eleşkirt), “*Yukarı Balahor-Aşağı Balahor*” (Ergani), “*Yukarı Sarıkaya-Aşağı Sarıkaya*” (Tercan), “*Yukarı Karnik-Aşağı Karnik*” (Hozat), “*Yukarı Kaçar-Aşağı Kaçar*” (Hozan), “*Büyük Karkın-Küçük Karkın*” (Kilis) gibi kasaba ve köyler de aynı anlayışa uygun olarak kurulmuş yerleşim yerleridir. Aynı anlayış, boy düzeninde de geçerliydi. Meselâ, XV. yüzyılda Urfa yöresinde oturan ve Osmanlı Devletini kuran Kayı

²⁸ “*Salur, Çaruklu, Kanlı, Halaç, Çiğil Basmıl, ve Harezmi*” gibi Oğuz boyları ve Türk toplulukları, Harezmsâhlar hükümdarı Celâleddin Mengüberti ile Doğu Anadolu’ya gelip yerleşmişlerdir.

²⁹ “*Yarukiye*”, Artuk Beyin oğullarında Alp Yaruk adına izafeten kurulmuş bir kasabadır.

boyu ile akraba olan “Keçili” aşiretleri, “Ak Keçilü-Kara Keçilü” olmak üzere iki cemaat halinde yaşamaktaydı.³⁰

- Bilindiği gibi, Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlar, XI. yüzyılda 24 boy halindeydiler. Bu teşkilâtın bir yansımasını, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki oymakların teşkilâtlanmasında da görmek mümkündür. Zira, Osmanlı devrinde Diyâr-ı Bekr yöresindeki oymaklar, tıpkı Oğuzların boy teşkilâtında olduğu gibi “24 bölük” halinde teşkilâtlanmıştır (Sümer, 1972: 209).

- Güney-Doğu Anadolu bölgesindeki Türk kimliği ve kültürü, kısmen de olsa kendisini koruyamamıştır. Bölgedeki Oğuz boylarına ve Türk topluluklarına mensup bazı bölükler, zamanla dillerini ve kimliklerini yitirmişlerdir. Meselâ, büyük Türk sosyologu Ziya Gökalp’in tespitlerine göre, Diyarbakır’ın Karacadağ yöresinde oturan “Türkân” aşiretinin bütün fertleri Oğuzların “Beydili” boyuna mensup olduklarını bilmelerine rağmen, bunlar zamanla dillerini unutmuş olup, bugün Kürtçe konuşmaktadırlar. Siverek’teki “Karakeçi” aşireti de Osmanlı Devletini kuran “Kayı boyu” ile akraba olduğu halde, bu Türkmen kitleleri de Türkçeyi unutmuştur. Aynı şekilde Urfa yöresindeki “Döğer ve Beydili oymakları” da kendi dillerini kaybetmişlerdir. Halbuki, Suriye’nin Carablus ve Rakka kentlerinde yaşayan “Döğer ve Beydili oymakları” kendi dilleri olan Türkçeyi korumuştur. Yine Siverek’teki “Bucak aşireti” de Türkçeyi unutmuş durumdadır. Bu aşiretin Suriye’nin Lazkiye kentine bağlı “Bucak ve Bayır kasabaları”ndaki akrabaları ise, hâlâ Türkçe konuşmaktadır (Gökalp, 2007: 623 vd.; başka örnekler için bkz. Eröz, 1965: 111-115). Bu hususta yapılacak geniş bir araştırma, hiç kuşkusuz bu örnekleri daha da artıracaktır. Böyle bir araştırma da, tarihî gerçekleri ortaya çıkarmak için sadece ilmî değil, aynı zamanda millî bir görev olacaktır.

³⁰ Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 234.

Kaynakça

- AZİMÎ TARİHİ* (1988). yay. ve çevr. A. Sevim, Ankara.
- BUNDARİ (1943). *Zubdetü'n-Nusra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çevr. K. Burslan, İstanbul.
- CAHEN, Claude, (1955). *Contribution a l'Histoire du Diyar Bakr au quatorzième siècle Journal Asiatique*, 243, s. 65-100.
- CAHEN, Claude, (2002). *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çevr. E. Üyepazarcı, İstanbul.
- EBU BEKR-İ TİHRÂNİ, (1993), *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, II. cüz, yay. N. Lugal-F. Sümer, Ankara.
- EBU'L-FEREC TARİHİ*, (1945), I, çevr. Ö.R. Doğrul, Ankara.
- ERÖZ, Mehmet, (1965). "Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi", *1964-1965 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları*, s. 106-121, İstanbul.
- GÖKALP, Ziya, (2007). *Kitaplar*, I, haz. Ş. Beysanoğlu, Y. Çotuksöken, F. Kırzioğlu, M. Koç, S. Koz, İstanbul
- İBN BİBİ (1956). *El-Evâmîri 'l-Alâ 'iyye, fi'l-Umûri 'l-Alâ 'iyye*, Ankara.
- İBNÜ'L-ESİR, (1987). *El-Kâmil fi't Tarih (İslâm Tarihi)*, IX, X, XII, çevr. A. Özaydın, İstanbul.
- İBNÜ'L-EZRAK, (1992). *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, çevr. A. Savran.
- İBNÜ'L-KESİR, (1995). *El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi) XII*, çevr. M. Keskin, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1973). *Sultan Melikşâh*, İstanbul.
- KİENİTZ, Friedrich-Karl (tarihsiz). *Büyük Sancağın Gölgesinde*, çevr. S. H. Kakinç, Tercüman 1001 Temel Eser.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, (1979). *İslam Ansiklopedisi*, I, Artuk Oğulları mad. s.617-623, İstanbul.
- MÜNECİMBAŞI, (2000). *Câmiü'd-Düvel*, I, çevr. A. Öngül, İzmir.
- NESEVİ, (1934). *Celâlüttin Harezmsah (Siret Sultan Celâleddin Mengüberti)*, çevr. N. Asım, İstanbul.
- SEVİM, Ali, (1987). "Sökmenliler (Ahlatşâhlar) Devleti, *Tarihte Türk Devletleri*, II, s. 465-468.
- SEVİM, ALİ, (1999). Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, *Belgeler*, XX, 24, s. 1-75.
- SEVİM, Ali, (2005). *Makaleler*, I, "Artukluların Soyu ve Artuk Beyin Siyasî Faaliyetleri", s. 127-159; "İlk Anadolu Beyliklerinde Kültür, İmar ve Ekonomik Etkinliklere Genel Bir Bakış", s. 517-527, haz. S. Yalçın-S. Özbek, Ankara.
- SEVİM, Ali (2005). *Makaleler*, II, İbnü'l Adîm'in "Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb" Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, s. 607-776, Ankara.
- SEVİM, Ali, (2005). İbnü'l Cevzi'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, *Belgeler*, XXVI, 30, s. 1-84. Ankara.

- SEZEN, Tahir, (2006). *Osmanlı Yer Adları*, Ankara.
- SÜMER, Faruk, (1972). *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara.
- SÜMER, Faruk, (1993). *Türk Kültür Tarihine Genel Bir Bakış*, B.T.T.D., VI, 76, s. 10-16.
- SÜMER, Faruk, (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, II*, İstanbul.
- TURAN, Osman, (1973). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul.
- TURAN, Osman, (1980). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul.
- TURAN, Refik, (1987). *Tarihte Türk Devletleri, II*, “Dilmaç Oğulları Beyliği”, “Yınal Oğulları Beyliği”, s. 469-475, Ankara.
- URFALI MATEOS, (1987). *Veka-yi Nâme*, çvr. H. D. Andreasyan, Ankara.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, (1979). *İslam Ansiklopedisi, II*, Bitlis mad. s. 661-664. İstanbul.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, (1979). *İslam Ansiklopedisi, III*, Diyarbakır mad. s. 605-625, İstanbul.